

Ξανθίππη Κοτσαγεώργη

ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ ΕΙΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ:
ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝ. ΡΩΜΥΛΙΑ
(ΝΟΤΙΟ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ), ΑΡΧΕΣ 19ου αι. - 1885

Ο ελληνικός πληθυσμός της νότιας Βουλγαρίας, ο οποίος σύμφωνα με αξιόπιστα στοιχεία κυμαινόταν στις 80.000-82.000 χιλιάδες στις αρχές της δεκαετίας του 1880¹, πέρα από ένα μικρό ποσοστό διασποράς εντοπιζόταν συμπαγής σε τρεις εστίες: α) στο λεκανοπέδιο του Άνω Έβρου, όπου οι πόλεις Φιλιππούπολη (σημ. Plovdiv), Στενήμαχος (σημ. Asenovgrad), Χάσκιοϊ (σημ. Haskovo), Τατάρ-Παζαρτζίκ (σημ. Pazardzik), Περιστερά (σημ. Pester) και άλλες μικρές κοινότητες με ελληνικό πληθυσμό· β) στο λεκανοπέδιο του Κάτω Τόντζου, όπου και η επαρχία Καβακλή (σημ. Topolovgrad) με έντεκα ελληνικά χωριά· και γ) στα παράλια του Ευξείνου Πόντου, στις πόλεις Αγκιάλο (σημ. Pomorie), Σωζόπολη (σημ. Sozopol), Μεσήμβρια (σημ. Nesebar), Πύργο (σημ. Burgas), Αγαθούπολη (σημ. Ahthopol) και σε ορισμένα χωριά (βλ. χάρτη)². Το σύντομο αυτό άρθρο έχει σκοπό να καλύψει γεωγραφικά το τμήμα της σημερινής νότιας Βουλγαρίας που ορίστηκε ως Ανατολική Ρωμυλία από το Συνέδριο του Βερολίνου (1878)· καλύπτει δηλαδή τους νομούς Φιλιππουπόλεως, Τατάρ-Παζαρτζίκ, Χάσκιοϊ, Στάρα Ζαγκόρα (Stara Zagora), Σλίβεν (Sliven) και Πύργου³.

Οι Έλληνες στη Βουλγαρία, πέρα από την αξιολογη δραστηριότητά τους σε άλλους τομείς, εμφανίστηκαν δυναμικά στην ιστορική πραγματικότητα και ξεχώρισαν εθνικά από τους συνοίκους λαούς στον πολυεθνικό χώρο της σημερινής Βουλγαρίας κυρίως χάρη στην εκπαίδευση και τα σχολεία τους. Με αυτά έδωσαν το στίγμα της ιδιαιτερης ταυτότητάς τους, ταυτότητα που στη

1. Εφ. Φιλιππούπολις, αρ. 136, 31.5.1880. Ο αριθμός αυτός αναφέρεται σε επίσημο έγγραφο των αρχών της Ανατολικής Ρωμυλίας και σχετίζεται με το νομοσχέδιο για τη χρηματοδότηση των σχολείων της επαρχίας.

2. Βλ. σχετικά τη βιβλιογραφία της σημείωσης αρ. 3. Για τις πόλεις και τα χωριά που θα αναφέρονται στο εξής στο κείμενο, θα διατηρήσουμε την ονομασία με την οποία εμφανίζονται σε πηγές της χρονικής περιόδου που εξετάζεται.

3. Σχετικά με τη δημιουργία της αυτόνομης επαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας και τη βραχύβια πολιτεία της βλ. Α. Madzarov, *Iztočna Rumelija*, Sofija 1935· Γ. Μέγας, *Ανατολική Ρουμελία*, Αθήνα 1945· Χρ. Νάλτσας, *Ανατολική Ρωμυλία· η κατάληψις αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος, 1885-1886*, Θεσσαλονίκη 1963· Κ. Pandev, «Ustrojstvo na Knjažestvo Bǎlgarija i Iztočna Rumelija», *Istorija na Bǎlgarija*, τ. 7, σσ. 59-79, Sofija 1991· Ε. Statelova, *Iztočna Rumelija (1879-1885)*, Sofija 1985.

συνέχεια καλλιέργησαν με συνέπεια και ένταση, για λόγους είτε κοινοτικής, κατά κάποιον τρόπο, επιβεβαίωσης, αλλά και, κυρίως, εθνικής επιβίωσης. Σε εργασίες που συντάχθηκαν κατά το παρελθόν, παρουσιάστηκαν κατά καιρούς σποραδικές πληροφορίες για την ελληνική εκπαίδευση στη νότια Βουλγαρία· σε όλες τις περιπτώσεις, ωστόσο, οι πληροφορίες αυτές είχαν χαρακτήρα ενημερωτικό (παράθεση στοιχείων) και έδιναν μία εικόνα εντελώς αποσπασματική, χρονικά, τοπικά και θεματικά: αφορούσαν δηλαδή τα ελληνικά σχολεία μίας μόνο κοινότητας ή σε μία μικρή χρονική περίοδο⁴. Σκοπός του παρόντος άρθρου δεν είναι να περιγράψει λεπτομερειακά την ελληνική εκπαίδευση στις πόλεις και τα χωριά, όπου αυτή εμφανίστηκε έστω και με υποτυπώδη μορφή, αλλά να διατυπώσει κυρίως κάποιες γενικές παρατηρήσεις: α) για τους φορείς της εκπαίδευσης και τις σχολικές εφορείες· β) για την εσωτερική σχολική πραγματικότητα: το είδος των σχολείων, τη μέθοδο διδασκαλίας, τα προγράμματα μαθημάτων, τις εξετάσεις, το επίπεδο μόρφωσης των δασκάλων· γ) για την πορεία ανοδική, καθοδική ή στάσιμη της ελληνικής εκπαίδευσης, με γνώμονα —εκτός των παραπάνω στοιχείων, επίσης— τον αριθμό των σχολείων, των μαθητών και των δασκάλων και τη σχέση του αριθμού των μαθητών με το συνολικό πληθυσμό. Μέσα από αυτά επιχειρεί να εξάγει κάποια συμπεράσματα σχετικά με το χαρακτήρα και το είδος της ελληνικής εκπαίδευσης στη νότια Βουλγαρία και να υπαινιχθεί κάποια άλλα σχετικά με το ρόλο και τη λειτουργία της⁵. Το άρθρο εστιάζει χρονικά το ενδιαφέρον του στην περίοδο από τις αρχές του 19ου αιώνα —ουσιαστική αφετηρία συστηματικής εκπαίδευσης στις ελληνικές κοινότητες της Αν. Ρωμυλίας— μέχρι το 1885, χρονιά που η Ανατολική Ρωμυλία προσαρτάται στο βουλγαρικό Πριγκηπάτο και δημιουργείται πλέον ένα νέο πλαίσιο λειτουργίας και δράσης της ελληνικής εκπαίδευσης στο ενιαίο βουλγαρικό κράτος.

Τόσο για την πρόσληψη μιας γενικής εικόνας της ελληνικής εκπαίδευσης στη νότια Βουλγαρία, όσο και για την κατανόηση των γενικών παρατηρήσεων, θα ήταν καταρχήν χρήσιμη μία όσο το δυνατόν ενδεικτική σκιαγράφηση της ελληνικής εκπαίδευσης κατά κοινότητες.

4. Βλ. ενδεικτικά, Μ. Αποστολίδης, «Τα ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία επί της Τουρκοκρατίας και του βουλγαρικού καθεστώτος μέχρι της καταλύσεως της ελληνικής κοινότητας», *Θρακικά* 2 (1929) 94-121· Α. Παπακώστας, «Τα ελληνικά σχολεία στην Αν. Ρωμυλία», *Αρχαίον του Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού Θησαυρού* (στο εξής ΑΘΓΛΘ) 16 (1951) 138-147· Βλ. Σκορδέλης, «Τα πρακτικά της Σχολής Στενιμάχου», *Θρακικά* 1 (1928) 350-363· Κ. Vacalopoulos, «L'état scolaire des établissements grecs de G. Zariphi à Philippoupolis à la fin du XIXe siècle», *Balkan Studies* 25.2 (1984) 599-611.

5. Τα συμπεράσματα δεν απέχουν πολύ από το να χαρακτηριστούν τελικά, διατηρούμε όμως μία επιφύλαξη καθώς η έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Η Φιλιππούπολη (5.500 περίπου Έλληνες κατά την περίοδο αυτή⁶), μητροπολιτικό πνευματικό κέντρο για τους Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας, διέθετε ελληνικό σχολείο ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα. Στο διάστημα από το 1834 μέχρι το 1863 απέκτησε διαδοχικά τρία αλληλοδιδασκτικά δημοτικά σχολεία, ένα «ελληνικό» και δύο παρθεναγωγεία⁷. Συγκεκριμένα, το πρώτο σχολείο που μνημονεύεται από το 1726 αναδιοργανώθηκε στα 1780 και ονομάστηκε «Κεντρική ελληνική σχολή». Το 1834 ιδρύθηκε το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο, το 1845 το δεύτερο, το 1847 το πρώτο παρθεναγωγείο, το 1859 το τρίτο αλληλοδιδασκτικό και το 1863 το δεύτερο παρθεναγωγείο. Παράλληλα, εκτός από τα κοινοτικά ελληνικά σχολεία στις αρχές του 19ου αιώνα λειτούργησαν στη Φιλιππούπολη και τρία τουλάχιστον ιδιωτικά ελληνικά. Το 1875 ιδρύθηκαν εκεί τα Ζαρίφεια Διδασκαλεία, το ανώτερο ελληνικό εκπαιδευτικό ίδρυμα στην περιοχή, τα οποία εξελίχθηκαν σε σχολαρχείο το 1883 και το 1885 αναγνωρίστηκαν ισότιμα με τα γυμνάσια της Ελλάδας⁸.

6. Βλ. ενδεικτικά F. Bianconi, *Cartes Commerciales, Roumelie Orientale*, Paris 1887, σ. 37.

7. Σχετικά με το είδος των σχολείων να σημειώσουμε ότι στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τα οποία ήταν τριτάξια ή τετρατάξια δημοτικά, εφαρμόζονταν η μέθοδος διδασκαλίας του Άγγλου παιδαγωγού Lancaster και συνίστατο στην αλυσιδωτή διδασκαλία: ένας δάσκαλος δίδασκε μόνο τους μεγαλύτερους και προχωρημένους μαθητές, οι οποίοι αναλάμβαναν με τη σειρά τους να διδάξουν τους υπόλοιπους μαθητές, σε ομάδες που είχε καθορίσει ο δάσκαλος. Τα "ελληνικά" σχολεία, αντίστοιχα με τα λατινικά και αστικά της Γερμανίας (*Burgerschulen*), ονομάστηκαν έτσι εξαιτίας της βαρύνουσας θέσης που είχε σ' αυτά η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών. Είχαν συνήθως τρεις τάξεις και σ' αυτά εγγράφονταν μαθητές που είχαν τελειώσει την εκπαίδευση του δημοτικού. «Ελληνικά» δύο τάξεων ήταν ενταγμένα σε επτατάξεις ή οκτατάξεις αστικές σχολές, των οποίων οι υπόλοιπες τάξεις αποτελούσαν ένα είδος πλήρους δημοτικού σχολείου. Τα παρθεναγωγεία, σχολεία αποκλειστικά για κορίτσια, ανάλογα με τις συνθήκες κάθε κοινότητας ήταν άλλοτε δημοτικά, άλλοτε αστικές σχολές και άλλοτε είχαν και τάξεις «ελληνικού» σχολείου. Τέλος, τα «κοινά» σχολεία ή γραμματοδιδασκαλεία παρείχαν στοιχειώδεις γνώσεις γραφής, ανάγνωσης και στοιχείων της αριθμητικής. Βλ. σχετικά, Άλκης Αγγέλου, «Η Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', σσ. 306-328· Ο ίδιος, «Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', σσ. 306-328· Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σσ. 484-491· Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Παιδεία και Πτωχεία παρ' ημίν κατά τους τελευταίους αιώνες*, Κωνσταντινούπολις 1893.

8. Βλ. Μ. Αποστολίδης, «Τα ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία επί της Τουρκοκρατίας και του βουλγαρικού καθεστώτος μέχρι της καταλύσεως της ελληνικής κοινότητας» (στο *Εξής Σχολεία*), *Θρακικά* 2 (1929) 96 και 98· Μ. Αποστολίδης, «Το εσνάφι των αμπατζήδων» (στο *Εξής Εσνάφι Αμπατζήδων*), *ΑΘΓΛΘ* 3 (1936-1937) 160· Τ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Τα ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου* (στο *Εξής Παιδεία*), τ. Α', Αθήναι 1936, σ. 80· Τ. Ευαγγελίδης, «Τα σχολεία της Θράκης επί Τουρκοκρατίας» (στο *Εξής Σχολεία*), *Θρακικά* παράρτ. 3ου τόμου (1931) 80· Β. Σκορδέλης, «Τα Πρακτικά της Σχολής Στεννήμαχου» (στο *Εξής Πρακτικά*), *Θρακικά* 1 (1928) 351· εφ. *Νεολόγος*, αρ. 959, 7/19 Μαρτίου 1872. Η πορεία της ελληνικής εκπαίδευσης στη Φιλιππούπολη δίνεται αναλυτικά στον Πίνακα αρ. 1 του Παραρτήματος.

Σχετικά με τα Ζαρίφεια, βλ. *Κανονισμός των εν Φιλιππουπόλει Ζαρίφειων Διδασκαλείων*, Κωνσταντινούπολις 1883· επίσης διάσπαρτες πληροφορίες στις τοπικές εφημερίδες *Φι-*

Στη Στενήμαχο (9.000-10.000 Έλληνες⁹), κατεξοχήν ελληνική πόλη κατά την περίοδο που εξετάζεται, ως απαρχή της εκπαίδευσης εμφανίζεται το έτος 1821. Συστηματικότερη προσπάθεια γίνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1830 με τη σύσταση αλληλοδιδασκτικού σχολείου. Το δεύτερο και το τρίτο αλληλοδιδασκτικό ιδρύθηκαν το 1841 και 1843 αντίστοιχα, ενώ το 1851 ιδρύθηκε το «ελληνικό», το οποίο εξελίχθηκε σε ημιγυμνάσιο το 1870· το 1854 ιδρύθηκε το παρθενγωγείο και το 1863 το τρίτο αλληλοδιδασκτικό· το 1881 λειτουργούσαν ήδη τρία νηπιαγωγεία και το 1882 συστάθηκε η νυκτερινή σχολή¹⁰.

Στην επαρχία Στεννήμαχου δύο μικρές ελληνικές κοινότητες διέθεταν σχολεία ελληνικά από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα: τα Βοδενά (700-1.000 Έλληνες την περίοδο αυτή¹¹) και η Κούκλαινα (1.500-2.000 Έλληνες¹²). Το 1833 απέκτησαν γραμματοδιδασκαλεία, τα οποία μετατράπηκαν σε αλληλοδιδασκτικά δημοτικά στα τέλη της δεκαετίας του 1850, ενώ την επόμενη δεκαετία η εκπαίδευση επεκτάθηκε και στα κορίτσια. Ένα μικρό γραμματοδιδασκαλείο διέθεταν στις αρχές του 1880 επίσης τα χωριά Κ. Αρβανιτοχώρι (120 ελληνικές οικογένειες¹³) και Δερμένδρε, ενώ εντελώς περιστασιακά λειτουργήσε για πέντε χρόνια ελληνική ιερατική σχολή στη Μονή Μπατσκόβου¹⁴.

Μικρές ελληνικές κοινότητες με αυτοτελή ελληνική εκπαίδευση υπήρχαν επίσης σε πόλεις με μεικτό πληθυσμό, όπως το Τατάρ-Παζαρτζίκ (800 περίπου Έλληνες), το Χάσκιοϊ (500 περίπου Έλληνες) και η Περιστερά (400 περίπου Έλληνες)¹⁵. Στο Τ. Παζαρτζίκ, όπου υπήρχε γραμματοδιδασκαλείο από

Λιππούπολις και Ειδήσεις του Αίμου, καθώς και στις εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης Ανατολικός Αστήρ και Νεολόγος (βλ. χαρακτηριστικά τη σημείωση αρ. 23). Για την αναγνώρισή τους σε γυμνάσια ισότιμα με της Ελλάδας βλ. ΑΥΕ, 1885, Β29/4, αρ. 7036, Πρόξ. Φιλίππουπόλεως Γεννάδης προς ΥΠΕΞ, 26.6.1885· ΑΥΕ, 1886, 29/3, Εκπαιδευτικά, Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, αρ. 10892, 29.10.1886· επίσης, εφ. Νεολόγος, αρ. 4380, 17 Ιουνίου 1885.

9. Εφ. Φιλίππουπόλις, 28 Ιανουαρίου 1881, «Έκθεσις μετά στατιστικής των ελληνικών σχολείων... υπό του επιθεωρητού των Σχολείων Δ. Κ. Μισιτζή».

10. Βλ. σχετικά με τις πηγές των πληροφοριών τον Πίνακα αρ. 2 του Παραρτήματος.

11. ΑΥΕ, 1864, 59/1, αρ. 1955, υποπρόξενος Φιλίππουπόλεως προς το ΥΠΕΞ, 13.3.1864· εφ. Φιλίππουπόλις, 31 Ιανουαρίου 1881.

12. Βλ. Σκορδέλης, «Περί της Διοικήσεως Φιλίππουπόλεως», Πανδώρα 11 (1860-1861) 220.

13. Εφ. Φιλίππουπόλις, 31 Ιανουαρίου 1881, «Έκθεσις μετά στατιστικής των ελληνικών σχολείων... υπό του επιθεωρητού των Σχολείων Δ. Κ. Μισιτζή».

14. Σχετικά με την ελληνική εκπαίδευση στα Βοδενά και την Κούκλαινα βλ. τον Πίνακα αρ. 3 του Παραρτήματος, όπου και οι πηγές. Για τα σχολεία του Κάτω Αρβανιτοχωρίου και του Δερμένδρε βλ. εφ. Φιλίππουπόλις, 28 Ιανουαρίου 1881, «Έκθεσις μετά στατιστικής των ελληνικών σχολείων... υπό του επιθεωρητού των Σχολείων Δ. Κ. Μισιτζή»· 19 Αυγούστου 1904, «Αι εν Βουλγαρία ελληνικάι κοινότητες Β'» και 22 Μαρτίου 1905. Για την ιερατική σχολή της Μονής Μπατσκόβου, εφ. Φιλίππουπόλις, 12 Μαΐου 1905.

15. Εφ. Φιλίππουπόλις, 31 Ιανουαρίου 1881, «Έκθεσις μετά στατιστικής των ελληνικών

τις αρχές του 18ου αιώνα, συστηματικό σχολείο οργανώθηκε τη δεύτερη δεκαετία του 19ου και μέχρι το 1881 συστάθηκαν σταδιακά αλληλοδιδασκτικό, παρθεναγωγείο και νηπιαγωγείο. Στο Χάσκιοι η ελληνική εκπαίδευση ξεκίνησε στα μέσα του 19ου αι. και ορίστηκε από ένα αλληλοδιδασκτικό, ένα παρθεναγωγείο και ένα νηπιαγωγείο. Το ίδιο εκπαιδευτικό σχήμα υπήρχε και στην Περιοστρά, όπου η συστηματική εκπαίδευση άρχισε το 1821¹⁶.

Μία σχετική καθυστέρηση στην οργάνωση εκπαίδευσης εμφανίζει η επαρχία Καβακλή (14.150 Έλληνες¹⁷), όπου εκτός από την ομώνυμη πόλη, υπήρχαν ακόμη έντεκα ελληνικές κοινότητες: Καρυές, Μεγάλο και Μικρό Μοναστήρι, Τσικούρκιοι, Ακ-Μπουνάρ, Σιναπλή, Δογάνογλου, Δράμα, Μουρανδαλή, Μεγάλο και Μικρό Βογιαλίκι. Στο ίδιο το Καβακλή μόνο στα μέσα του 19ου αιώνα συστήνεται γραμματοδιδασκαλείο, πολύ αργότερα μετατρέπεται σε αλληλοδιδασκτικό και αστική σχολή, ενώ απουσιάζει εντελώς η γυναικεία εκπαίδευση. Τα υπόλοιπα χωριά της επαρχίας αποκτούν γραμματοδιδασκαλεία μετά το 1870 και δημοτικά μετά το 1880¹⁸.

Στα παράλια του Ευξείνου Πόντου οργανωμένα ελληνικά σχολεία υπάρχουν στις καθαρά ελληνικές πόλεις της Αγκιάλου, της Σωζοπόλεως, της Μεσημβρίας, στην πόλη του Πύργου και σε ορισμένα χωριά του νομού Πύργου. Αξιολογότερη εμφανίζεται η εκπαίδευση στην Αγκιάλο (4.000-5.000 Έλληνες¹⁹), όπου σχολείο ελληνικό μνημονεύεται από το 1703. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η ελληνική κοινότητα Αγκιάλου ίδρυσε σταδιακά αλληλοδιδασκτικό, «ελληνικό» σχολείο που εξελίχθηκε σε ημιγυμνάσιο, παρθεναγωγείο και νηπιαγωγείο²⁰. Η ελληνική κοινότητα του Πύργου (200 οικογένειες περίπου²¹) απέκτησε από τα μέσα του 19ου αιώνα αλληλοδιδασκτικό, «ελληνικό» και παρθεναγωγείο, ενώ η ελληνική κοινότητα της Μεσημβρίας (2.000 άτομα περίπου²²), η οποία διέθετε σχολείο από τις αρχές του 19ου αιώνα, στη δεκαετία του 1870 συντηρούσε αστική σχολή αρρένων και παρθεναγωγείο. Οι Έλληνες της Σωζόπολης (2.500-3.000 περίπου²³) είχαν και αυτοί σχολείο οργα-

σχολείων... υπό του επιθεωρητού των Σχολείων Δ. Κ. Μισιτζή».

16. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τον Πίνακα αρ. 4 του Παραρτήματος, όπου και οι πηγές.

17. *Obšti rezultati ot prebrojavane v Južna Bǎlgarija (Iztočna Rumelija) na 1885*, Sofija 1888.

18. Για την εκπαίδευση στην επαρχία Καβακλή βλ. ενδεικτικά τους Πίνακες αρ. 5 και 6 του Παραρτήματος.

19. ΑΥΕ, 1856, 37/13, αρ. 8057, Πρέσβυς Κωνσταντινουπόλεως Κουντουριώτης προς ΥΠΕΞ, 2.11.1856.

20. Βλ. Πίνακα αρ. 7 του Παραρτήματος.

21. ΑΥΕ, 1885, Β 29/3, αρ. 1700, 16.10.1884, Ελληνική δημογεροντία Πύργου προς το Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.

22. Μ. Κωνσταντινίδης, *Η Μεσημβρία του Ευξείνου*, Αθήνα 1945, σ. 57.

23. Κ. Παπαϊωάννου, *Ιστορία της εν Πόντω Απολλωνίας-Σωζοπόλεως*, Θεσσαλονίκη

νωμένο από τις αρχές του 19ου αιώνα, μετά τα μέσα του όμως απέκτησαν επίσης «ελληνικό» και παρθεναγωγείο²⁴. Στα παράλια του Ευξείνου Πόντου σχολεία αλληλοδιδασκτικά και παρθεναγωγεία συντηρούσαν επίσης οι κοινότητες της Αγαθούπολης και του Βασιλικού, αλληλοδιδασκτικό δημοτικό η κοινότητα Ευσταθοχωρίου, ενώ μικρά σχολεία, γραμματοδιδασκαλεία ή αλληλοδιδασκτικά, ιδρύθηκαν μετά το 1880 στα χωριά Αίμων, Ραβδάς, Άγιος Βλάσιος, Μπάνα, Ηράκλειο, Άσπρος, Ακρανιά, Νταουτλή²⁵.

Ο χαρακτήρας και το είδος της ελληνικής εκπαίδευσης στην Ανατολική Ρωμυλία, καθώς και αυτό που οι φορείς της θεωρούσαν ως την αποστολή της, θα διευκρινιστεί στη συνέχεια με τη διατύπωση γενικών παρατηρήσεων γύρω από την εκπαίδευση.

Η πρώτη παρατήρηση αφορά τους φορείς της εκπαίδευσης αυτής, οι οποίοι προσδιόριζαν εν πολλοίς και το στίγμα της. Δύο ήταν αρχικά οι ουσιαστικοί φορείς της ελληνικής εκπαίδευσης στην Ανατολική Ρωμυλία: η κοινότητα και η εκκλησία. Οι κοινοτικοί άρχοντες σε απόλυτη συνεργασία, κάποτε και εξάρτηση από το μητροπολίτη της περιοχής ή μοναχούς και εκκλησιαστικούς άντρες καταγόμενους από τη συγκεκριμένη πόλη ή χωριό, ίδρυναν και χρηματοδοτούσαν τα σχολεία και επέβλεπαν την εσωτερική τους οργάνωση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Φιλιππουπόλεως, όπου ο μητροπολίτης Ιωαννίκιος Βυζάντιος σύστησε στις αρχές του 19ου αι. σχολείο μέσα στη Μητρόπολη και όπου ο ιερομόναχος Νικόδημος ίδρυσε το ομώνυμο αλληλοδιδασκτικό. Επίσης, η περίπτωση της Σωζοπόλεως, στην οποία ο Σωζοπολίτης μοναχός Πορφύριος Αντωνάκογλους κληροδότησε σημαντικό ποσό για την ίδρυση «ελληνικού» σχολείου και ο μητροπολίτης Δωρόθεος έκτισε το κτίριο του ίδιου σχολείου και έδωσε τα χρήματα για την ίδρυση του Δωροθέιου παρθεναγωγείου της πόλης. Τέλος, η περίπτωση των μητροπολιτών Αγχιάλου Βασιλείου Α΄, Γρηγορίου και Βενεδίκτου, οι οποίοι συνέδραμαν τακτικά τα σχολεία Αγχιάλου και Πύργου²⁶. Πριν από την ίδρυση της αυτο-

1933, σ. 64.

24. Βλ. Πίνακες αρ. 9, 10 και 11 του Παραρτήματος.

25. Για τα σχολεία της Αγαθούπολης και του Βασιλικού βλ. εφ. *Νεολόγος*, 11 και 29 Οκτωβρίου 1883 και 20 Αυγούστου 1884: *Επετηρίς του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου* 2 (1873-1874) 114· «Έκθεσις της εν Κωνσταντινουπόλει Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητος του έτους 1880-1881», *ΕΑ* 2 (1881-1882) 507-526. Για τα υπόλοιπα χωριά του νομού Πύργου βλ. Πίνακες αρ. 8 και 12 του Παραρτήματος.

26. Βλ. Σκορδέλης, «Ολίγα τινά περί των εν Θράκη και ιδίως εν Φιλιππουπόλει διαπρεψάντων ανδρών κατά τον ΙΗ΄ αιώνα», *Χρόνος επετηρ. Νεολόγου* 1871, σ. 81 και *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* (στο εξής *ΕΦΣΚ*) 6 (1871-1872) 192. Εφ. *Νεολόγος*,

κεφάλου βουλγαρικής εκκλησίας - Εξαρχίας (1870), υπάρχουν σποραδικές περιπτώσεις και μεικτών ελληνοβουλγαρικών σχολείων σε πόλεις με μεικτό πληθυσμό, όταν οι δαπάνες της ίδρυσης βάρυναν εξίσου την ελληνική και τη βουλγαρική κοινότητα²⁷. Μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, οι περιπτώσεις αυτές εξαφανίζονται, ενώ εμφανίζονται όλο και πιο δυναμικά ως φορείς εκπαίδευσης οι μεγάλοι ελληνικοί σύλλογοι της Κωνσταντινουπόλεως κυρίως —Ελληνικός Φιλολογικός, Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός, Εκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότης— και της Αθήνας σε μικρότερο βαθμό —Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων— και σε τοπικό επίπεδο οι σύλλογοι της επαρχίας. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή των συλλόγων αυτών στις απαρχές της εκπαίδευσης των μικρών χωριών, όπου τις περισσότερες φορές ήταν οι μοναδικοί φορείς εκπαίδευσης· σε συνεργασία με τις κοινότητες ίδρυναν σχολεία, χρηματοδοτούσαν την ανέγερση κτιρίων, διόριζαν δασκάλους και αναλάμβαναν τη μισθοδοσία τους και άλλες δαπάνες. Πρέπει να σημειώσουμε, όμως, ότι η συμβολή τους ήταν χρονικά περιορισμένη και εστιάστηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1870 και τις αρχές της δεκαετίας του 1880²⁸. Παράλληλα με τους συλλόγους δραστηριοποιήθηκαν οι Έλληνες υποπρόξενοι και οι προξενικοί πράκτορες —με αποσπασματική ομολογουμένως παρέμβαση και συνδρομή—, οι συντεχνίες επαγγελματιών στα αστικά κέντρα, ενώ οι πλούσιοι ομογενείς συνέβαλαν πάντοτε αποφασιστικά με διαθήκες και κληροδοτήματα ως οικονομικοί παράγοντες στην εκπαίδευση· να αναφέρουμε εδώ συγκεκριμένα τις περιπτώσεις των Ελλήνων

25 Αυγούστου 1884 και Παπαϊωάννου, *ό.π.*, σ. 136· Δωρόθεος Σχολάριος, *Έργα και ημέραι*, Αθήναι 1877, σ. 36, 59 και 61. Εφ. Νεολόγος, 4 Ιουνίου 1883 και 24 Ιουνίου 1886· εφ. Φιλιππούπολις, 27 Φεβρουαρίου και 5 Απριλίου 1880.

27. Βλ. χαρακτηριστικά τις περιπτώσεις του Χάσκιοϊ και του Δερμένδερε (Α.Μ.Α.Ε., C.P.C., Turquie-Philippopolis, vol. 1-2 (1857-1877, 1878-1879), Aug. Dozon (vice-consul de France à Philippopolis) à M. le Marquis de Moustier, 13.1.1868)· επίσης, την περίπτωση του αλληλοδιδασκτικού δημοτικού της Αγίας Τριάδας Φιλιππούπολης (Πληροφορίες στη βιβλιογραφία της σημείωσης αρ. 5).

28. Για τις συνδρομές των συλλόγων βλ. Ελληνικός Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος (στο εξής ΕΘΦΣ) 1 (1872-1873), Κωνσταντινούπολις 1873 και 2 (1873-1874), Κωνσταντινούπολις 1875· ΕΦΣΚ (Περιοδικό), 6 (1871-1872) - 11 (1876-1877)· «Έκθεσις της εν Κωνσταντινουπόλει Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητος του έτους 1880-1881», ΕΑ 2 (1881-1882) 507-526· ΣΔΕΓ, Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων, Αθήναι 1878· Συνοπτική εξεικόνις των από της 1ης Ιανουαρίου 1882 εκπαιδευτικών εργασιών της Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητος, Κωνσταντινούπολις 1883· ΣΔΕΓ, Η δράσις του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήναι 1970. Για τις συνδρομές των Συλλόγων υπάρχει πλήθος αναφορών σε εφημερίδες της Ανατολικής Ρωμυλίας και της Κωνσταντινουπόλεως· για λεπτομέρειες βλ. Ξ. Κοτζαγεώργη, *Η εκπαιδευτική και πολιτιστική δραστηριότητα των Ελλήνων στην Ανατολική Ρωμυλία (αρχές 19ου αι.-1906)*, Θεσσαλονίκη 1992 (ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία).

υποπροξένων Φιλιππουπόλεως Π. Φοίβου, Δ. Κανακάρη και Α. Ματάλα και του υποπροξένου Πύργου Δ. Μαυρομιχάλη· επίσης, τους ομογενείς Α. Κομιζόπουλο, Γ. Χρυσοβέργη, Στ. Ζαφειρόπουλο, Χρηστάκη Εφέντη Ζωγράφο, Γ. Ζαρίφη, Δ. Γκιουμουσγκερδάνη, Α. Κουμπάρη, Γ. Πετρινό²⁹.

Εκ μέρους της κοινότητας την εποπτεία των σχολείων είχαν και στην Αν. Ρωμυλία, όπως και σε όλες τις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι σχολικές εφορείες. Οι εφορείες υπήρχαν ως αυτοτελή σώματα με αιρετά μέλη μόνο στις πιο μεγάλες ελληνικές κοινότητες· στα περισσότερα από τα μικρά χωριά η εφορεία ταυτιζόταν με τη δημογεροντία. Υπήρχαν σχολικές εφορείες με τρία, τέσσερα ή πέντε μέλη, στις μικρές κοινότητες αποτελούνταν συνήθως από δύο, ενώ στη Φιλιππούπολη υπήρξαν κατά καιρούς χωριστές εφορείες για το κάθε ένα σχολείο της κοινότητας. Τα μέλη των αυτοτελών σχολικών εφορειών εκλέγονταν ως επί το πλείστον από τη δημογεροντία και τόσο ο αριθμός τους όσο και ο χρόνος της θητείας τους ποίκιλλε ανάλογα με την κοινότητα και τη χρονική περίοδο. Πρόεδρος της εφορείας ήταν παραδοσιακά ο μητροπολίτης ή ο ιερέας της ενορίας και η εφορεία μερμινούσε για την πρόσληψη των δασκάλων, την επιτήρηση και πληρωμή τους, επέβλεπε το πρόγραμμα των μαθημάτων και την κτιριακή συγκρότηση των σχολείων, φρόντιζε για την προμήθεια βιβλίων, χαρτών και οργάνων (φυσικής, χημείας και γυμναστικής)³⁰.

29. Για τους υποπροξένους Φιλιππουπόλεως βλ. ΑΥΕ, 1857, 37/13, αρ. 8480, Π. Φοίβος προς Α. Ραγκαβή, 30.10.1857· ΑΥΕ, 1873, 37/13, αρ. 7536, Π. Φοίβος προς ΥΠΕΞ, 23.8.1873· ΑΥΕ, 1861, 37/13, αρ. 5978, επιστολή κατοίκων Φιλιππουπόλεως προς ΥΠΕΞ, 25.8.1861· ΑΥΕ, 1864, 59/1, αρ. 1955, Δ. Κανακάρη προς ΥΠΕΞ, 13.3.1864· ΑΥΕ, 1862, 37/13, αρ. 222, Δ. Κανακάρη προς Α. Κουντουριώτη, 28.12.1861· εφ. *Φιλιππούπολις*, 18 Ιουλίου 1879. Για τον υποπρόξενο Πύργου Δ. Μαυρομιχάλη, εφ. *Φιλιππούπολις*, 27 Φεβρουαρίου και 5 Απριλίου 1880.

Σχετικά με τη συμβολή των συνεκτινών-εσναφίων, βλ. για τη Φιλιππούπολη: Αποστολίδης, *Κώδιξ Νικηφόρου, Θρακικά* 12 (1939) 124· Αποστολίδης, «Τα αρχεία του εσναφίου των Αμπατζήδων», *ΑΘΛΘ* 7 (1940-1941) 60, 62 και 64· Αποστολίδης, *Εσνάφι αμπατζήδων*, σ. 160· Αποστολίδης, «Τα αρχεία του εν Φιλιππουπόλει εσναφίου των τεκτόνων (δουλγέρηδων)», *ΑΘΛΘ* 1 (1934-1935) 103-104. Για τη Στενήμαχο, βλ. *Σύλλογος Φιλομούσων Φιλιππουπόλεως*, σ. 37-38· εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, 22.5.1875. Για τον Πύργο, βλ. εφ. *Φιλιππούπολις*, 27.2.1882.

Σχετικά με τη συμβολή των πλουσιών Ελλήνων, ομογενών και ντόπιων, βλ., για τη Φιλιππούπολη και τον Πύργο τις περιπτώσεις των Α. Κομιζόπουλου, Γ. Χρυσοβέργη, Στ. Ζαφειρόπουλου, Χρηστάκη Εφέντη Ζωγράφου, Γ. Ζαρίφη, Δ. Γκιουμουσγκερδάνη (Αποστολίδης, *Κώδιξ Νικηφόρου*, σσ. 1-6 και 8-9· εφ. *Νεολόγος*, 12/24.7.1872, 27.4/9.5.1873, 20.10/1.11.1879, 1.4.1882, 12.4.1885· *Φιλιππούπολις*, 27.10.1879, 20.2 και 20.10.1880). Για τη Μεσήμβρια, τον Α. Κουμπάρη (Μ. Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα 1976, σ. 129) και για τη Σωζόπολη, τον Γ. Πετρινό (εφ. *Φιλιππούπολις*, 28.7.1894).

30. Βλ. για περισσότερες λεπτομέρειες, Ξ. Κοτσαγεώργη, *ό.π.*, σ. 52-53, 82, 105, 126, 141, 151-152 και 159.

Τα σχολεία των Ελλήνων της Αν. Ρωμυλίας κάλυπταν όλους τους τύπους της κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης· στην πλειοψηφία τους όμως ήταν κατώτερης βαθμίδας: στη δεκαετία του 1880 χαρακτηριστικά, 43 από τα ελληνικά σχολεία ήταν κατώτερης έναντι 18 που μπορούν να χαρακτηριστούν με κάποια επιφυλακτικότητα μέσης βαθμίδας³¹. Η συστηματική εκπαίδευση κατώτερης βαθμίδας άρχισε στα αστικά κέντρα της Αν. Ρωμυλίας στο δεύτερο τέταρτο του 19ου αιώνα, ενώ μεγαλύτερη ώθηση δόθηκε στην εκπαίδευση από τα μέσα του αιώνα και εξής. Το γεγονός δεν είναι άσχετο με την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ και την ιστορική πραγματικότητα ενός εθνικού κέντρου σε ανεξάρτητο πολιτικά κράτος, την Ελλάδα· κέντρο το οποίο μπορούσε να δίνει πλέον κατευθύνσεις και να τροφοδοτεί με έμπυχο και άλλο υλικό τον περιφερειακό ελληνισμό. Σταθμό στην επέκταση της κατώτερης εκπαίδευσης στις μικρές κοινότητες της Αν. Ρωμυλίας αποτέλεσε η ίδρυση της Εξαρχίας, όπως αργότερα και η ίδρυση της αυτονόμου επαρχίας της Αν. Ρωμυλίας (1879). Τότε οι Έλληνες της επαρχίας εμπλεκόμενοι στον κυκλώνα των ανταγωνιστικών βαλκανικών εθνικισμών αισθάνθηκαν την ανάγκη να ανασυνταχθούν με κύριο μέσο τα σχολεία τους. Έτσι, από τη δεκαετία του 1870 και εξής σχολεία κατώτερης εκπαίδευσης ιδρύονται και στα πιο μικρά ελληνικά χωριά της Αν. Ρωμυλίας. Τα σχολεία αυτά παρέμειναν πάντοτε σχολεία προπαρασκευαστικά (γραμματοδιδασκαλεία) ή σχολεία κατώτερης εκπαίδευσης (αλληλοδιδασκτικά και συνδιδασκτικά δημοτικά)³². Τα γραμματοδιδασκαλεία ως ιδιαίτερος τύπος σχολείου συνέχισαν να λειτουργούν στην περιοχή μέχρι και τη δεκαετία του 1890, είχαν όμως αρχίσει να αντικαθίστανται ήδη από την προηγούμενη δεκαετία από τα νηπιαγωγεία, τα οποία επιτελούσαν και προπαρασκευαστική λειτουργία (διδασκαλία γραφής, ανάγνωσης, στοιχείων αριθμητικής, ωδικής, ιστορίας και θρησκευτικών)³³. Η ανάγκη ύπαρξης στη συγκεκριμένη περιοχή ενός τέτοιου τύπου σχολείων —γραμματοδιδασκαλείων και νηπιαγωγείων— είναι προφανής. Οι κοινότητες προσπαθούσαν να μυήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα παιδιά χαμηλής οικονομικής και κοινωνικής στάθμης —και συνεπώς πιο ευάλωτα στην κάθε είδους προπαγάνδα— όχι μόνο στις βασικές για τη φυσική επιβίωσή τους γνώσεις (γραφή, ανάγνωση, αριθμητική), αλλά και στις βασικές για την εθνική, όπως την αντιλαμβάνονταν στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, επιβίωσή τους (ιστορία, θρησκευτικά).

31. Βλ. Πίνακα αρ. 13 του Παραρτήματος.

32. Βλ. τους Πίνακες αρ. 6, 8 και 12 του Παραρτήματος, για την εκπαίδευση στις επαρχίες Μεσημβρίας, Αγχιάλου και Καβάλλης.

33. Βλ. τους Πίνακες αρ. 14-18 του Παραρτήματος, σχετικά με τα προγράμματα μαθημάτων των νηπιαγωγείων.

Οι μεγάλες ελληνικές κοινότητες διέθεταν «ελληνικά» σχολεία ήδη από αρκετά νωρίς —δεκαετίες 1850 και 1860—, σταδιακά απέκτησαν αστικές σχολές και ορισμένες ημιγυμνάσια (Στενήμαχος, Αγκιάλος, Πύργος)³⁴. τα «ελληνικά», οι αστικές σχολές και τα ημιγυμνάσια επιτελούσαν λειτουργία σχολαρχείου, προετοιμάζαν δηλαδή τους αποφοίτους τους για την ανάληψη διδασκαλίας σε σχολεία κατώτερης εκπαίδευσης στην επαρχία³⁵. Γυμνάσια πλήρη και επίσημα αναγνωρισμένα από το ελληνικό κράτος διέθετε μόνο η Φιλιππούπολη, ένα για αγόρια και ένα για κορίτσια. Τα γυμνάσια αυτά, που λειτουργούσαν επίσης ως σχολαρχεία, εκτός από τη συμβολή τους στο υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης των Ελλήνων στην Αν. Ρωμυλία, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση και εμπέδωση της εθνικής αυτοσυνειδησίας και ιδιαιτερότητας των μαθητών τους, πολλοί από τους οποίους προέρχονταν από διάφορα μέρη της Θράκης και της Βουλγαρίας και διατέλεσαν αργότερα δάσκαλοι στις ιδιαίτερες πατρίδες τους³⁶. Η συστηματική και αυτοτελής γυναικεία εκπαίδευση, όπως ορίστηκε με τη λειτουργία των παρθεναγωγείων, έκανε την εμφάνισή της στις μεγάλες ελληνικές κοινότητες στα μέσα του 19ου αιώνα. Στη δεκαετία του 1860 υπήρχαν ήδη έξι παρθεναγωγεία, ενώ από τη δεκαετία του 1870 και εξής άρχισε να γενικεύεται η εκπαίδευση των κοριτσιών και να διευρύνεται σε μεγαλύτερο κοινωνικό κύκλο³⁷. Έτσι, και τα κορίτσια των φτωχών οικογενειών και των πιο μικρών χωριών, αν λόγω της οικονομικής δυσπραγίας των κοινοτήτων δεν είχαν τη δυνατότητα να φοιτήσουν σε αυτοτελή παρθεναγωγεία, συμμετείχαν ως μαθήτριες στα δημοτικά αρρένων. Η διεύρυνση αυτή οφείλεται, όχι μόνο στο ξεπέρασμα κάποιων προκαταλήψεων που αφορούσαν το γυναικείο φύλο και την αντιληπτική του ικανότητα γενικότερα, αλλά και από την ανάγκη που προέκυψε για έναν επαυξημένο ρόλο μητέρας-παιδαγωγού, η οποία θα διαπαιδαγωγούσε εθνικά και θρησκευτικά τα παιδιά της και θα συνέβαλε στη διατήρηση και εμπέδωση της εθνικής τους συνείδησης και αποστολής. Όπως σημείωνε χαρακτηριστικά και ο υποπρόξενος Σ. Αντωνιάδης: «...ίνα επιταχυνθή ενταύθα η επί το ελληνικώτερον εκπαίδευσις της ... κοινωνίας, και κρατυνθή ο Ελληνισμός αυτών, τους παρεκίνησα, ίνα φροντίσωσι κυρίως περί της εκπαιδεύσεως του γυναικείου φύλου...»³⁸.

34. Βλ. τους Πίνακες αρ. 2, 7 και 9 του Παραρτήματος.

35. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Νεολόγος*, 7/19 Μαρτίου 1872 και 24 Οκτωβρίου 1885· εφ. *Φιλιππούπολις*, 17 Οκτωβρίου 1879.

36. Βλ. σχετικά εφ. *Φιλιππούπολις*, 24 Αυγούστου 1879· εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, 22 Οκτωβρίου 1880 και 26 Αυγούστου 1881.

37. Βλ. Πίνακα αρ. 13 του Παραρτήματος.

38. ΑΥΕ, 1860, 36/17, αρ. 51502, Υποπρόξενος Βάρνας Σ. Αντωνιάδης προς ΥΠΕΞ,

Όσο οι πληροφορίες μας επιτρέπουν να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις γύρω από τις μεθόδους διδασκαλίας που ακολουθήθηκαν στα σχολεία της Αν. Ρωμυλίας, μπορούμε να πούμε τα εξής. Πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ενιαία μέθοδο διδασκαλίας. Ο κάθε δάσκαλος ανάλογα με το επίπεδο της μόρφωσής του, τον τόπο των σπουδών του και την προσωπική του εκτίμηση για αποτελεσματικότερη διδασκαλία εφάρμοζε την προσωπική του μέθοδο. Μεγάλη διάδοση γνώρισε στα σχολεία κατώτερης εκπαίδευσης η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στα μέσα του αιώνα, η οποία εμφανίστηκε ως η πιο αποτελεσματική —και ήταν όντως— για τις συγκεκριμένες χρονικές και τοπικές συνθήκες. Από τη δεκαετία του 1880 και εξής η μέθοδος αυτή εγκαταλείφθηκε από τις μεγάλες ελληνικές κοινότητες, οι οποίες προσπαθούσαν να παρακολουθούν τις εξελίξεις στην εκπαίδευση του ελληνικού κράτους· αντί της αλληλοδιδασκτικής υιοθετήθηκε η συνδιδασκτική μέθοδος, η οποία είχε αντικαταστήσει τυπικά την αλληλοδιδασκτική και στα σχολεία της Ελλάδας στα 1880³⁹. Και τα υπόλοιπα σχολεία, τα οποία οργανώνονταν με βάση τα ελλαδικά πρότυπα και διαμορφώνονταν άλλοτε ως «ελληνικά», άλλοτε ως αστικές σχολές και άλλοτε ως ημι-γυμνάσια, εφάρμοζαν μεθόδους διδασκαλίας παρόμοιες με αυτές των ελλαδικών σχολείων· κυριότερος λόγος, το γεγονός ότι οι δάσκαλοι των σχολείων μέσης εκπαίδευσης είτε είχαν έλθει από την Ελλάδα, είτε είχαν σπουδάσει εκεί. Παράλληλη ευαισθησία έδειχναν οι Έλληνες των αστικών κέντρων και στις αλλαγές που σημειώνονταν στην εκπαίδευση της Ευρώπης, τις οποίες παρακολουθούσαν χάρη στους μετεκπαιδευόμενους δασκάλους και τους ντόπιους φοιτητές. Ο Ριζέ, μορφωτικός ακόλουθος της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη μετά από επίσκεψή του το 1875 στα σχολεία Φιλιππουπόλεως εκδήλωσε το θαυμασμό του για την εφαρμογή των νέων παιδαγωγικών μεθόδων και ζήτησε αναλυτική έκθεση για το πρόγραμμα των μαθημάτων και την παιδαγωγική πρακτική⁴⁰. Ένα χαρακτηριστικό ίσως δείγμα όψιμου Διαφωτισμού αποτελεί και η ταχεία ίδρυση στην Αν. Ρωμυλία —μετά από προτροπή Ελλήνων φοιτητών του εξωτερικού— νηπιαγωγείων, τα οποία ενστερνίστηκαν τη φροβελειανή μέθοδο, μέθοδο με μεγάλη διάδοση στην Ευρώπη

9.7.1860.

39. Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία επίσημα καταργήθηκαν στην Ελλάδα το 1877· συνέχισαν όμως να λειτουργούν για πολλές δεκαετίες ακόμη. Βλ. σχετικά, Αντ. Ισηγόνης, *Ιστορία της Παιδείας*, σ. 233. Για τον ενστερνισμό των παιδαγωγικών μεθόδων, των αναλυτικών προγραμμάτων των ελλαδικών σχολείων και γενικά την παρακολούθηση της ελλαδικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας από τα σχολεία της Αν. Ρωμυλίας βλ. επίσης Ξ. Κοτζαγεώργη, *ό.π.*

40. Εφ. *Θράκη*, 4 Δεκεμβρίου 1875.

κατά τη δεκαετία του 1880⁴¹.

Δεν έχουν σωθεί δυστυχώς προγράμματα μαθημάτων που να καλύπτουν όλες τις ελληνικές κοινότητες της Αν. Ρωμυλίας, όλους τους τύπους των σχολείων, σε όλη τη χρονική περίοδο που εξετάζεται. Εξάλλου, το πρόγραμμα των μαθημάτων εξαρτιόταν συχνά από το επίπεδο μόρφωσης του δασκάλου, τη δυνατότητα να βρεθούν διδακτικά εγχειρίδια, τις επεμβάσεις της σχολικής εφορείας ή του τοπικού μητροπολίτη, τις ανοικτές παρεμβάσεις συχνά των γονέων —όπως στην περίπτωση του Καβακλή, χαρακτηριστική για τις αρχικές αντιδράσεις των αγροτικών κοινοτήτων προς το νέο συστηματικό είδος εκπαίδευσης· εκεί, παρατηρήθηκε μία ουσιαστική εμμονή των κατοίκων στην ίδρυση γραμματοδιδασκαλείων και τη χρήση εκκλησιαστικών βιβλίων για την εκπαίδευση των παιδιών τους· η αρνητική τους στάση απέναντι στα ελληνικά βιβλία και το αλληλοδιδασκτικό σχολείο οδήγησαν τους πρώτους δασκάλους σε παραίτηση και τους επόμενους σε αλλεπάλληλες προσφυγές προς το Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Αδριανουπόλεως και το μητροπολίτη της ίδιας πόλης, με την παράκληση να πείσουν τους κατοίκους για τη χρησιμότητα των γνώσεων που μετέδιδαν το σχολείο και τα ελληνικά βιβλία⁴². Επιπλέον, πριν από τη δεκαετία του 1880 δεν είναι εύκολο να γίνει και η παραμικρή σύγκριση με τα εγχειρίδια και τα προγράμματα των ελλαδικών σχολείων καθώς η εκπαίδευση στην Ελλάδα ήταν εξίσου ή και περισσότερο ανομοιομορφή⁴³. Η δεκαετία αυτή, δεκαετία-σταθμός για την ελληνική εκπαίδευση στην Αν. Ρωμυλία από πολλές απόψεις, φέρνει μια μεγαλύτερη ομοιομορφία στα προγράμματα των σχολείων, καθώς τα εγχειρίδια φαίνεται να είναι αντιστοίχως ομοιόμορφα: στέλνονται από το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ή την Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή· εξάλλου, οι Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας τηρούσαν με εθνική ευλάβεια πολύ περισσότερο από τους Ελλαδίτες το πνεύμα και το γράμμα των νόμων του ελληνικού κράτους. Μία

41. Στη Στενήμαχο χαρακτηριστικά, οι Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού σύστησαν σύλλογο με τίτλο «Η εν Στενήμαχω Αδελφότης των Ελληνοπαίδων Ομόνοια», με σκοπό τη σύσταση προτύπου νηπιαγωγείου με φροβελειανή μέθοδο. Για το σύλλογο αυτό βλ. εφ. *Φιλιπούπολις*, 5 Ιανουαρίου, 24 και 29 Μαρτίου και 17 Αυγούστου 1888, 18 Ιανουαρίου, 14 Απριλίου και 18 Οκτωβρίου 1890.

Σχετικά με τη φροβελειανή μέθοδο, η οποία προέβλεπε την άμεση επαφή των παιδιών με τη φύση, τη χρήση παιχνιδιών και εισήγαγε τη γυμναστική, την ιχνογραφία και τη χαρτοκοπτική ως μαθήματα-ασχολίες των παιδιών βλ. Αντ. Ισηγόνης, *ό.π.*, σ. 188-190.

42. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ν. Βαφειδής, «Εκκλησιαστικάί επαρχιαί της Θράκης και ο φάκελος 434 της βιβλιοθήκης της Βουλής περί Θράκης», *ΑΘΓΛΘ* 20 (1955) 94 (έγγραφο 21γ) και 98 (έγγραφα 14γ και 15α).

43. Βλ. σχετικά, Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*, Αθήνα 1988, σ. 14, 16, 19 και 20-21.

όσο το δυνατόν πιο προσεκτική σύγκριση των προγραμμάτων καθιστά φανερή τη σύγκλισή τους με αυτά των αναλυτικών προγραμμάτων των ελλαδικών σχολείων, κυρίως όσον αφορά τις μεγάλες ελληνικές κοινότητες και τη χρονική περίοδο μετά το 1880⁴⁴. Παράλληλη με την Ελλάδα ήταν και η διδασκαλία των γλωσσών, όπως τα γαλλικά στα «ελληνικά» σχολεία και τα ημι-γυμνάσια των μεγάλων κοινοτήτων και τα λατινικά στα γυμνάσια και ημι-γυμνάσια, τα οποία ακριβώς όπως και στην Ελλάδα διδάσκονταν μόνο τα αγόρια. Λόγω των τοπικών αναγκών διαφοροποίηση παρατηρείται όσον αφορά τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας στα «ελληνικά» σχολεία της Φιλιππουπόλεως, της Στενιμάχου και της Αγκιάλου πριν από το 1885. Μικρή απόκλιση παρουσιάζουν τα σχολικά προγράμματα των μικρότερων κοινοτήτων, ενώ στα χωριά των επαρχιών Στενιμάχου, Αγκιάλου και Μεσημβρίας το πρόγραμμα καθοριζόταν από τις συνθήκες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας και τις δυνατότητες του δασκάλου περισσότερο, παρά από κάποιους αυστηρά καθορισμένους εκπαιδευτικούς κανόνες.

Να σημειώσουμε ειδικότερα ότι στα ελληνικά σχολεία της Αν. Ρωμυλίας πολύ πριν από τη δεκαετία του 1880 δημιουργήθηκε η ανάγκη για ελληνοπρεπή μόρφωση, για μία μόρφωση που να προβάλλει εθνικά πρότυπα-ήρωες, να εμφυτεύει και να εμπεδώνει την εθνική συνείδηση και να καθιστά φανερή στους Έλληνες μαθητές τη διαφορά τους από τους «άλλους», Τούρκους και Βούλγαρους. Έτσι, το μάθημα των αρχαίων ελληνικών είχε κεντρική θέση στα προγράμματα μέσης εκπαίδευσης για λόγους καθαρά εθνικής διαπαιδαγώγησης, οι οποίοι σταδιακά οδήγησαν επίσης στην ενίσχυση των μαθημάτων της ιστορίας και της γεωγραφίας. Είναι ενδεικτικά για την ελληνική εκπαίδευση στην Αν. Ρωμυλία, όσα αναφέρει σε έκθεσή του το 1858 ο Γάλλος υποπρόξενος Ch. Champoiseau: «Les écoles grecques se distinguent par une culte excessif du passé et de tout ce qui de près ou de loin se rapporte à l'histoire, à la littérature ancienne, grammaire grecque, histoire grecque... Cette tendance honorable par elle même et qui representa fidèlement l'instinct de race auquel la nationalité hellène a dû la vitalité remarquable et particulière de son existence, touche à un excès condamnable, en ce qu'elle ne tient pas assez compte de l'état actuel de la société, des sciences et des connaissances humai-

44. Η σύγκριση των προγραμμάτων των σχολείων βασίστηκε από ελλαδικής πλευράς στα προγράμματα που δημοσιεύουν οι: Α. Δημαράς, «Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 486-487· Α. Ισηγόνης, *ό.π.*, σ. 225, 230 και 233· Δ. Μωραϊτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1953, σ. 274 και 288-289· Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. 1-3, Αθήνα 1987· Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1833-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 153 και 176.

pes...»⁴⁵. Τα μαθήματα της ιστορίας και της γεωγραφίας ενδυναμώθηκαν παράλληλα, συνδεδεμένα με άρρηκτο δεσμό με τα εθνικά δίκαια και συμφέροντα σε τόπο και σε χρόνο. Δεν είναι άσχετο το γεγονός ότι σε όλες τις δωρεές έντυπου υλικού στα σχολεία της Αν. Ρωμυλίας επώνυμα αναφέρονται «οι χάρτες του Kierpert»· οι χάρτες αυτοί ταυτίζονται με τον εθνολογικό χάρτη που ο αξιολογότερος Γερμανός γεωγράφος συμφώνησε να κάνει μετά από επανειλημμένες επαφές του με τον Κ. Παπαρρηγόπουλο· ο τελευταίος, ως πρόεδρος του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, ανέλαβε να τους εκτυπώσει και να τους διαδώσει σε όλα τα ελληνικά σχολεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴⁶.

Δυνατότητα ελέγχου για την τήρηση του προγράμματος, τη δουλειά των δασκάλων και της σχολικής εφορείας και την αξιολόγηση των μαθητών έδιναν οι προφορικές εξετάσεις των ελληνικών σχολείων, για τις οποίες διαθέτουμε εκτενείς πληροφορίες μόνο για τα αστικά κέντρα⁴⁷· οι εξετάσεις αυτές δεν ήταν μία καθαρά εσωτερική υπόθεση του σχολείου, αλλά όλης της ελληνικής κοινότητας· ήταν ανοικτές στο κοινό και διεξάγονταν συχνά με την παρουσία δημοσίων προσώπων —διοικητών, δημάρχων, νομαρχών, μητροπολιτών και προξένων. Αφορούσαν όλους τους τύπους των σχολείων, συμπεριλαμβανομένων και των νηπιαγωγείων, και ήταν πάνω από όλα μία ευκαιρία οι Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας να εκφράσουν δημόσια την ιδιαιτερότητά τους και να εμπεδώσουν και να δημοσιοποιήσουν το δυναμισμό και τις ικανότητές τους προς τις άλλες εθνότητες.

Συμπερασματικά, μπορούμε κλείνοντας να σημειώσουμε τα εξής: η πορεία της ελληνικής εκπαίδευσης στην Ανατολική Ρωμυλία ήταν σαφώς ανοδική κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Μέχρι τα μέσα του αιώνα παρουσιάζει μία συντηρητική άνοδο όσον αφορά τον αριθμό των σχολείων, ενώ στις δεκαετίες του 1860 και 1870 εμφανίζει μία ουσιαστική έξαρση στην αύξηση του αριθμού των σχολείων κατά 20 ανά δεκαετία. Η αύξηση συνεχίζεται στα-

45. Α.Μ.Α.Ε., C.C.C., Philippopolis, vol. 1, 1857-1891, Ch. Champoiseau (Vice-consul de France à Philippopoli) à M. le comte Walewski, 2.8.1858. Βλ. επίσης τους Πίνακες αρ. 14-18 του Παραρτήματος, με τα προγράμματα μαθημάτων στα σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων της Αν. Ρωμυλίας. Επίσης, Α.Μ.Α.Ε., C.P.C., Turquie-Philippopolis, vol. 1-2 (1857-1877, 1878-1879), Aug. Dozon (Vice-consul de France à Philippopoli) à M. le Marquis de Moustier, 13.1.1868.

46. Γ. Τόλιας, «1830-1930. Ο χώρος και οι άνθρωποι», *Εκατό χρόνια χαρτογραφίας του Ελληνισμού (1830-1930)*. Από τις συλλογές του Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1992.

47. Βλ. ενδεικτικά: ΑΥΕ, 1873, 37/13, αρ. 7536, 23 Αιγούστου 1873· εφ. *Νεολόγος*, 12/24 Ιουλίου 1872, 12 Ιουλίου 1883 και 25 Ιουνίου 1884· εφ. *Φιλιππούπολις*, 27 Ιουνίου και 3 Ιουλίου 1879, 1 Αυγούστου 1881 και 17 Ιουλίου 1882.

θερά και στις επόμενες δεκαετίες —10 σχολεία ανά δεκαετία, ενώ παράλληλα η αναλογία σχολείων κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης βαρύνει σαφώς υπέρ των δεύτερων⁴⁸. Σημαντική είναι και η αύξηση του αριθμού των μαθητών —1.000 ανά δεκαετία⁴⁹. Να σημειώσουμε εδώ, ότι ο αριθμός αυτός, ο οποίος αφορά κατά το πλείστον Έλληνες μαθητές, συμπεριλαμβάνει, στις περιπτώσεις μεικτών κοινοτήτων, επίσης μαθητές Βούλγαρους, Εβραίους, Αρμένιους και Ευρωπαίους (Ιταλούς), γεγονός που πιστοποιεί εκτός των άλλων την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης στα ελληνικά σχολεία⁵⁰. Παράλληλα, με τον αριθμό των μαθητών, αυξάνει και ο αριθμός των δασκάλων, ιδιαίτερα μετά το 1880 όταν εγκαταλείπεται η αλληλοδιδασκτική μέθοδος και τα σχολεία κατώτερης βαθμίδας επανδρώνονται με περισσότερους του ενός δασκάλους. Στα αστικά κέντρα, εξάλλου, οι Έλληνες τείνουν να προσλαμβάνουν όλο και περισσότερους δασκάλους, έτσι ώστε να καλύπτουν με εξειδικευμένα άτομα όλα τα γνωστικά αντικείμενα στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Στη Φιλιππούπολη, τον Πύργο, την Αγκιάλο και τη Στενήμαχο προσλαμβάνονται απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών, της Αρσακείου Ακαδημίας, της Μεγάλης του Γένους Σχολής, της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης· ειδικά στα Ζαρίφεια υπήρχε, εξάλλου, η τάση να προσλαμβάνονται φιλόλογοι, θεολόγοι και μαθηματικοί διδάκτορες του Πανεπιστημίου Αθηνών ή του εξωτερικού και δάσκαλοι μουσικής και γαλλικής ξένοι, Γερμανοί και Γάλλοι⁵¹. Την ανοδική πορεία της ελληνικής εκπαίδευσης δηλώνει σαφώς και η αναλογία του αριθμού των μαθητών προς τον αριθμό του ελληνικού πληθυσμού στην Ανατολική Ρωμυλία· έτσι, στη δεκαετία του 1880 οι μαθητές αποτελούν το 6% των Ελλήνων κατοίκων, όταν την ίδια εποχή στην Πορτογαλία το ποσοστό ήταν 2% και στη Ρουμανία 2,2%⁵². Η αύξηση στους αριθμούς αυ-

48. Για τον αριθμό των ελληνικών σχολείων στην Αν. Ρωμυλία και το ρυθμό αύξησής τους, βλ. Πίνακα αρ. 13 του Παραρτήματος.

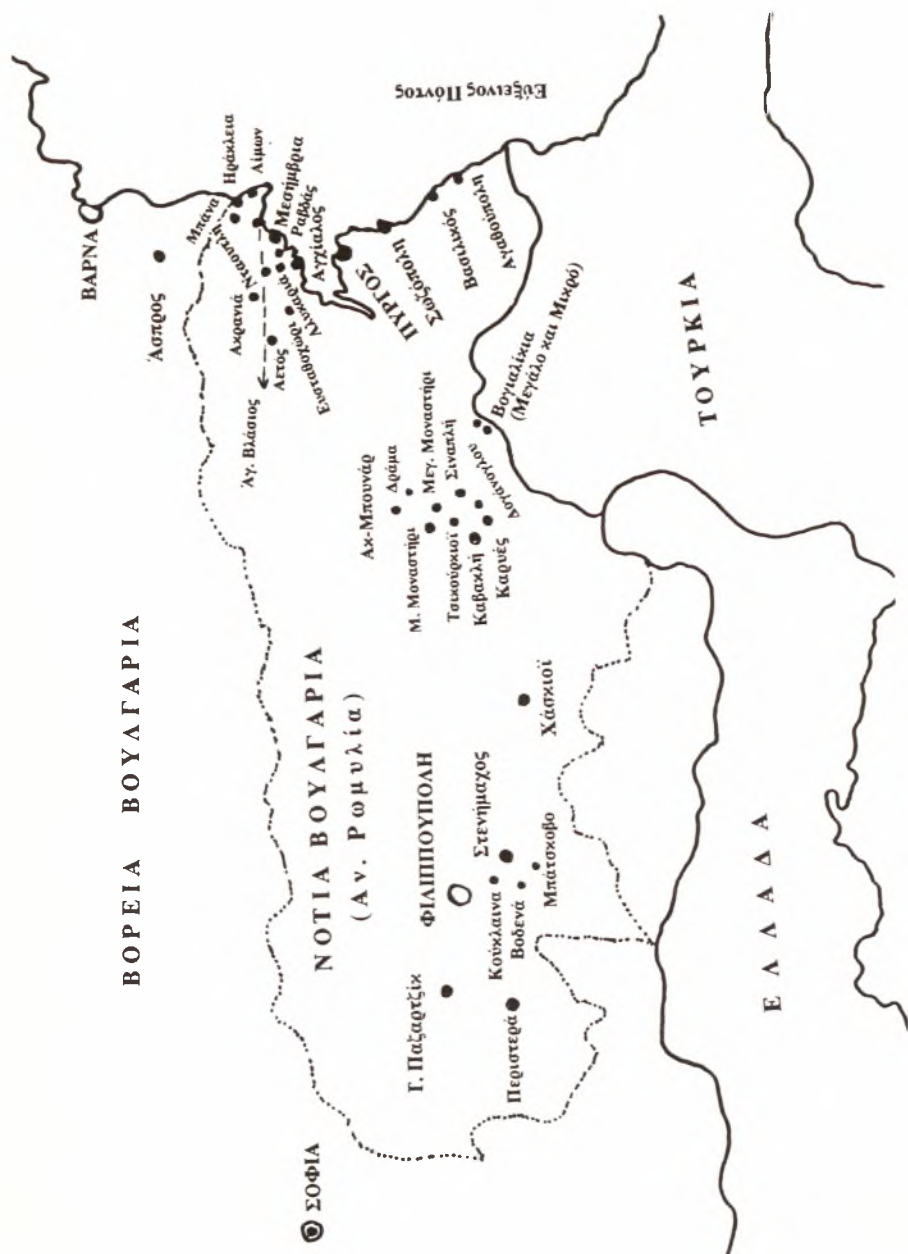
49. Σχετικά με τον αριθμό των μαθητών διαχρονικά, βλ. Πίνακα αρ. 19 του Παραρτήματος.

50. Για τη Φιλιππούπολη βλ. εφ. *Νεολόγος*, 12/24 Ιουλίου 1872 και 12/24 Ιουλίου 1873. Για τον Πύργο εφ. *Φιλιππούπολις*, 27 Οκτωβρίου 1879. Για το Χάσκιγι, εφ. *Φιλιππούπολις*, 24 Αυγούστου 1879 και 24 Ιανουαρίου 1881.

51. Βλ. χαρακτηριστικά, ΑΥΕ, 1864, 59/1, αρ. 1955, υποπρόξενος Φιλιππουπόλεως προς ΥΠΕΞ, 13 Μαρτίου 1864· εφ. *Φιλιππούπολις*, 24.8.1879, 17.12.1879, 25.10.1880, 6.12.1880, 1.8.1881, 23.9.1881· επίσης, Δ. Μαυρομάτης, *Η Αγκιάλος μέσ' από τις φλόγες*, Αθήνα 1930, σ. 46 και Π. Παπαχριστοδούλου, «Ο δεύτερος κώδικας της Ελληνικής Σχολής Στενήμαχου», ΑΘΓΛΘ 9 (1942-1943) 18.

52. Αντ. Ισηγόνης, *Ιστορία της Παιδείας*, Αθήνα 1964, σ. 233. Οι χώρες αυτές, μία βαλκανική —εξαρτημένη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία— και μία μικρή αδύναμη χώρα της Μεσογείου, επιλέχθηκαν ως οι πιο κοντινές από άποψη συνθηκών και μεγέθους (γεωγραφικού και πληθυσμιακού) με την εξεταζόμενη περιοχή.

τούς ερμηνεύεται: α) με την επέκταση του δικτύου της εκπαίδευσης σε όλο και περισσότερες ελληνικές κοινότητες και τη συνακόλουθη ίδρυση σχολείων σε αυτές· β) τη γενίκευση της γυναικείας εκπαίδευσης· γ) το σταδιακό ξεπέρασμα των προκαταλήψεων ως προς την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης από μεγάλο τμήμα του αγροτικού ελληνικού πληθυσμού της Αν. Ρωμυλίας· δ) τη μεγαλύτερη έλξη που ασκούσε με την πάροδο του χρόνου η εκπαίδευση στον πληθυσμό αυτό· και ε) τέλος, τη συστηματική χρήση της εκπαίδευσης εκ μέρους των ιθυνόντων των ελληνικών κοινοτήτων ως μέσου για την εθνική επιβεβαίωση και επιβίωση.

Χάρτης της Νότιας Βουλγαρίας (Αν. Ρωμυλίας) με τις ελληνικές κοινότητες της περιοχής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΑΕΑ:	<i>Ανατολική Επιθεώρησης Αθηνών</i>
Α.Μ.Α.Ε.:	Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Γαλλία)
Αποστολίδης, Σχολεία:	Αποστολίδης, Κ. Μ., «Τα ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία επί της Τουρκοκρατίας και του βουλγαρικού καθεστώτος μέχρι της καταλύσεως της ελληνικής κοινότητας», <i>Θρακικά</i> 2 (1929) 94-121
Αποστολίδης, Μητρόπολις:	Αποστολίδης, Κ. Μ., «Η ιερά της Φιλιππουπόλεως μητρόπολις και οι κώδικες αυτής», <i>ΑΘΓΛΘ</i> 4 (1937-1938), 3-45 και 5 (1938-1939) 1-86
Αποστολίδης, Εσνάφι αμπατζήδων :	Αποστολίδης, Κ. Μ., «Το εσνάφι των αμπατζήδων», <i>ΑΘΓΛΘ</i> 3 (1936-1937) 145-195
Αποστολίδης, Κώδιξ Νικηφόρου :	Αποστολίδης, Κ. Μ., «Κώδιξ Νικηφόρου της Ιεράς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850-1861)», <i>Θρακικά</i> 12 (1939), 103-160 και 15 (1941) 55-98
Αποστολίδης, Συμβολή:	Αποστολίδης, Κ. Μ., «Συμβολή εις την ιστορίαν του εν Βορείω Θράκη Ελληνισμού», <i>ΑΘΓΛΘ</i> 8 (1941-1942) 17-64
ΑΘ:	<i>Αρχείον Θράκης</i>
ΑΘΓΛΘ:	<i>Αρχείον του Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού και Θησαυρού</i>
ΑΥΕ:	<i>Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών</i>
Βαφειάδου, Σωζόπολις:	Βαφειάδου, Β., «Ενδιαφέρουσες σελίδες της ιστορίας της Σωζοπόλεως», <i>Θρακικά</i> 3 (1980-1981) 12-41
Βαφείδης, Επαρχίαι:	Βαφείδης, Νικ., «Εκκλησιαστικά επαρχίαι της Θράκης και ο φάκελος 434 της βιβλιοθήκης της Βουλής περί Θράκης», <i>ΑΘΓΛΘ</i> 20

- (1955) 81-120
- Chassiotis, *Instruction*: Chassiotis, G., *L'instruction publique chez les Grecs*, Paris 1881
- ΕΑ: Εκκλησιαστική Αλήθεια
- ΕΦΣΚ: Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως
- Επετηρίς ΘΦΣ ή ΕΘΦΣ: Επετηρίς του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου
- Ευαγγελίδης, Παιδεία: Ευαγγελίδης, Τρύφων, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Τα ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, Τ. Α' - Β', Αθήναι 1936
- Ευαγγελίδης, Σχολεία: Ευαγγελίδης, Τρύφων, «Τα σχολεία Θράκης επί Τουρκοκρατίας», *Θρακικά* παράρτ. 3ου τόμου (1931) 59-83
- Εξεικόνησις ΕΦΑ: Συνοπτική εξεικόνησις των από της 1ης Ιανουαρίου 1882 εκπαιδευτικών εργασιών της Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητος, Κωνσταντινούπολις 1883
- Γεδεών, Πνευματική κίνησις: Γεδεών, Μ. Ι., *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1976
- Χαρτοματσίδης, Σχολεία: Χαρτοματσίδης, Π., *Τα ελληνικά σχολεία στη Βουλγαρία*, Θεσσαλονίκη 1985
- Καλλίφρων, Εκπαιδευτικά: Καλλίφρων, Β. Δ., *Εκπαιδευτικά και Εκκλησιαστικά*, Κωνσταντινούπολις 1867
- Κωνσταντινίδης, Αγχίαλος: Κωνσταντινίδης, Μ., «Η Αγχίαλος», *ΑΘΓΛΘ* 17 (1952) 5-28
- Κωνσταντινίδης, Μεσήμβρια: Κωνσταντινίδης, Μ., *Η Μεσήμβρια του Ευξείνου*, Αθήνα 1945
- Μαρκόπουλος, Αν. Ρωμυλία: Μαρκόπουλος, Μ., *Στοιχειώδεις γεωγραφικαί και ιστορικαί γνώσεις της Ανατολικής Ρωμυλίας*, Φιλιππούπολις 1893
- Μαυρομμάτης, Αγχίαλος: Μαυρομμάτης, Δρ., *Η Αγχίαλος μέσα απ' τις φλόγες*, Αθήνα 1930
- Papadopoulos-Vretos, *Bulgarie*: Papadopoulos-Vretos, A., *La Bulgarie ancienne et moderne*, St. Petersburg 1856
- Παπαχριστοδούλου, Κώδικας: Παπαχριστοδούλου, Π., «Ο δεύτερος κώδικας της Ελληνικής Σχολής Στενημάχου»,

- ΑΘΓΛΘ 9 (1942-1943) 1-27
- Παπαϊωάννου, Σωζόπολις: Παπαϊωάννου, Κ., *Ιστορία της εν Πόντω Απολλωνίας-Σωζοπόλεως· από της ιδρύσεώς της έως της σήμερον*, Θεσσαλονίκη 1933
- Παπακώστας, Σχολεία: Παπακώστας, Α., «Τα ελληνικά σχολεία στην Αν. Ρωμυλία», ΑΘΓΛΘ 16 (1951) 138-147
- Παπαναστασίου, Βογιαλίκια: Παπαναστασίου, Ιω., «Μικρά και μερική ιστορία των χωριών Μεγάλου και Μικρού Βογιαλικίων και των αποικιών αυτών», ΑΘΓΛΘ 27 (1962) 129-144
- Πασχάλης, Μετόχιον: Πασχάλης, Δημ., «Ένα εις την Αγχίαλον Μετόχιον της εν Άνδρω μονής του Αγίου Νικολάου και δύο αρχομένου του ΙΘ΄ αιώνος Άνδριοι διδάσκαλοι της εν Αγχιάλω Σχολής», *Θρακικά* 5 (1934) 60-67
- ΣΔΕΓ: Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων
- ΣΦΦ: *Πρακτικά του Συλλόγου Φιλομούσων Φιλιππουπόλεως*, Κωνσταντινούπολις 1874
- Σχολάριος, Έργα και ημέραι: Σχολάριος, Δωρόθεος, *Έργα και ημέραι, ήτοι εκλογή αλληλογραφίας, περί των υπ' αυτού συστάντων και προικισθέντων σχολείων και δωρεών μετ' ενεστώσης στατιστικής και περιγραφής των επαρχιών Σωζοαγαθουπόλεως και Δημητριάδος*, Αθήναι 1877
- Σκορδέλης, Διοίξεις: Σκορδέλης, Βλάσιος, «Περί της διοικήσεως Φιλιππουπόλεως», *Πανδώρα* 11 (1860-1861) 218-221
- Σκορδέλης, Στενήμαχος: Σκορδέλης, Βλάσιος, «Περί της ελληνικής κοινότητος Στενημάχου», *Πανδώρα* 10 (1859-1860) 423-425
- Σκορδέλης, Κοινοτικό Σχολείο: Σκορδέλης, Βλάσιος, «Η πρώτη ίδρυσις κοινοτικού σχολείου (Στενήμαχος)», *Εστία* (Αύγουστος 1889) 85-87 και 107-109
- Σκορδέλης, Πρακτικά: Σκορδέλης, Βλάσιος, «Τα πρακτικά της Σχολής Στενημάχου», *Θρακικά* 1 (1928) 350-363
- Τσουκαλάς, Περιγραφή: Τσουκαλάς, Γ., *Ιστοριογεωγραφική περιγραφή*

- φή της επαρχίας Φιλιππουπόλεως, Βιέννη 1851
- Vacalopoulos, *Etat scolaire*: Vacalopoulos, K., «L'état scolaire des établissements grecs de G. Zariphi à Philipoupolis à la fin du XIXe siècle», *Balkan Studies* 25.2 (1984) 599-611

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
Ελληνική εκπαίδευση Φιλιππουπόλεως (19ος αι.)

Έτος	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1780-1797	1 "ελληνικό" σχολείο		2	Αποστολίδης, Σχολεία, 96 και Μητρόπολις, ΑΘΓΛΘ 5 (1938-1939), 1
1809	1 "ελληνικό" σχολείο 3 ιδιωτικά δημοτικά		3 4	Ευαγγελίδης, Παιδεία, Α, 80 Αποστολίδης, Μητρόπολις, ό.π.
1834	1 "ελληνικό" σχολείο 1 αλληλοδιδασκτικά αρρένων 2 ιδιωτικά δημοτικά		3 1	Ευαγγελίδης, ό.π. Αποστολίδης, Σχολεία, 98
1845	1 "ελληνικό" σχολείο 2 αλληλοδιδασκτικά αρρένων 2 ιδιωτικά δημοτικά		4 2	Αποστολίδης, Μητρόπολις, 6-7 και Εσένφι αμπατζήρων, ΑΘΓΛΘ 3 (1936-1937), 160
1847	1 "ελληνικό" σχολείο 2 αλληλοδιδασκτικά αρρένων 1 παφθενγωγείο		4 2 1	Ευαγγελίδης, ό.π., 81 Αποστολίδης, Σχολεία, 102-103
1852-1853	1 "ελληνικό" σχολείο 2 αλληλοδιδασκτικά αρρένων 1 Γυμείο παφθενγωγείο (αλληλοδιδασκτικό και "ελληνικό")	130 80	4 2 2	ΑΥΕ, 1853, 37/13, αρ. 230, 31 Δεκεμβρίου 1853 Αποστολίδης, Σχολεία, 102 και Μητρόπολις, ό.π.
1856-1857	1 "ελληνικό" σχολείο 2 αλληλοδιδασκτικά αρρένων 1 παφθενγωγείο		4 2 2	ΑΥΕ, 37/13, 1857, αρ. 8480, 30 Οκτωβρίου 1857 Αποστολίδης, Κώδις Νυχτηφόρου, 1-6

1860	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά αψέντων 1 παφθενναγείο	4 3 2	160	Σκοφάλης, Διοάνης Φυλιπευπόλεως, 220
1863-1864	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά αψέντων 2 παφθενναγεία	συν. 1.000 (στο ένα παφθενναγείο 97)		Καλλίφων, Εκπαιδευτικά, 122
1864-1865	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά αψέντων 2 παφθενναγεία	92		Καλλίφων, Εκπαιδευτικά, 126 Ανατολικός Αστήρ, 28 Ιανουαρίου 1865
1865-1866	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά αψέντων 2 παφθενναγεία	75-80		Καλλίφων, Εκπαιδευτικά, 134 Ανατολικός Αστήρ, 25 Αυγούστου 1865
1867	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά αψέντων 1 κεντρικό παφθενναγείο 1 συνοικιακό παφθενναγείο	4 4 6 3 1	100 650 225 60	Ανατολικός Αστήρ, 23 Αυγούστου 1867
1869	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά αψέντων 2 παφθενναγεία	συν. 14	συν. 1.000	ΑΥΕ, 1869, 37/13, αρ. 4100, 11 Ιουλίου 1869
1871	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά αψέντων 2 παφθενναγεία		108	Νεολόγος, 20/1 Αυγούστου 1871 Ανατολικός Αστήρ, 24 Ιουλίου 1871 ΕΦΣΚ 6(1871-1872), 192
1872	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά αψέντων 2 παφθενναγεία	5 6 4	102 400 330	Νεολόγος, 7/19 Ματίου και 12/24 Ιουλίου 1872 ΕΦΣΚ Α(1872-1873), 77

1873	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά αγγέλων 2 παφθενγωγεία 2 γυναιματοδιδασκαλεία	91 475 280 58	5 6 4 2	ΑΥΕ. 1873, 37/13, σφ. 7536, 23 Αυγούστου 1873 Νεολόγος, 12/24 Ιουλίου 1873 ΣΦΦ, 35 Αποστολίδης, Σχολεία, 105
1875	Ζαρίφεια αγγ. και θηλ. (3τάξιο "ελληνικό" και 4τάξιο ανώτερο διδασκαλείο αγγ. 6τάξιο κατώτερο παφθενγωγείο και 4τάξιο διδασκαλείο) 3 αλληλοδιδασκτικά αγγέλων 1 νηπιαγωγείο	98	8 δ. και 3 δ/ες	Θράκη, 4 Δεκεμβρίου 1875 Ειδήσεις του Αίμου, 1 Σεπτεμβρίου 1900
1880-1881	Ζαρίφεια αγγ. και θηλ. 3 δημοτικά αγγέλων 2 νηπιαγωγεία 1 γυναιματοδιδασκαλείο	367 326 269 20	19 δ. και 10 δ/ες 7 6 1	Φιλαιπποπόλεις, 24 και 28 Ιανουαρίου 1881 ΕΑ 1 (1880-1881), 202
1882-1883	Ζαρίφεια αγγ. θηλ. 4 δημοτικά αγγέλων 2 νηπιαγωγεία	147 235 339 230		ΙΜΧΑ, Αρχαίον Αστεριάδη, Α. φ. 2 Ειδήσεις του Αίμου, 1 Σεπτεμβρίου 1900 Μαρκάπουλος, Αν. Ρωμυλία, 9
1884-1885	Ζαρίφεια αγγ. θηλ. 4 δημοτικά αγγέλων 2 νηπιαγωγεία	190 230	10 6	Νεολόγος, 21 Ιουνίου 1885 Ανατολικός Αστήρ, 26 Ιουνίου 1885 Ειδήσεις του Αίμου, 1 Σεπτεμβρίου 1900

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ελληνική εκπαίδευση Στεννημάχου (19ος αι.)

Έτος	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Παρατηρήσεις	Πηγή
1833	1 αλληλοδιδασκτικό	36	2	Λειτουργεί και άλλο ιδιωτικό σχολείο και σχολείο στη Μονή Μπατοκοφου	Σκορδέλης, Πρακτικά, 353 και Χατοματοσίδης, Σχολεία, 105
1841-1842	1 αλληλοδιδασκτικό		1	Καινούριο σχολικό κτίριο στη συνοικία Αμπελίνου, ιδιοκτησία της κοινότητας	Σκορδέλης, Κοινοτικό σχολείο, 86 και Ευαγγελίδης, Σχολεία, 76
1843	1 αλληλοδιδασκτικό Αμπελίνου 1 αλληλοδιδασκτικό Στεννημάχου	250	1	Καινούριο σχολικό κτίριο στο κέντρο της Στεννημάχου	Σκορδέλης, Στεννήμαχος, 424 και Ευαγγελίδης, Παιδεία, Α, 75
1846	1 αλληλοδιδασκτικό Αμπελίνου 1 αλληλοδιδασκτικό Στεννημάχου		2	Και μαθήματα "ελληνικού" σχολείου	Σκορδέλης, Πρακτικά, 356 και Αποστολίδης, Στεννήμαχος, 43
1851	1 "ελληνικό" σχολείο 2 αλληλοδιδασκτικά	227		Δάσκαλος του "ελληνικού" σχολείου είναι από το 1848 μέχρι το 1858, ο Κ. Σαϊτίδης από την Περιοτέρα, ένας από τους πιο αξιόλογους δασκάλους στην Αν. Ρωμυλία	Τσουκαλάς, Περιγραφή, 49 και Αποστολίδης, Στεννήμαχος, 43

1854	1 "ελληνικό" σχολείο 1 αλληλοδιδασκτικό 1 παρθεναγωγείο	1		Παπαχριστοδούλου, Κώδικας, 18
1859	1 "ελληνικό" σχολείο 1 παρθεναγωγείο	38 145	1 1	Παπαχριστοδούλου, Κώδικας, 18
1863- 1864	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά 1 παρθεναγωγείο	60 355 80	2 3	150+125+80 μαθητές στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ΑΥΕ, 1864, 59/1, αρ. 1955, 13-3-1864
1864- 1865	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά 1 παρθεναγωγείο	36		Ανατολικός Ασπής, 27 Φεβρουαρίου 1885
1869	1 "ελληνικό" σχολείο 3 αλληλοδιδασκτικά 1 παρθεναγωγείο			Ανατολικός Ασπής, 26 Αυγούστου 1870
1871- 1872	1 ημιγυμνάσιο 2 δημοτικά σχολεία 1 παρθεναγωγείο	30 420 100	2 4 2	ΕΦΣΚ 6(1871-1872), 192 και 208 ΕΦΦΣ Α(1872-1873), 79 Νεολόγος, αρ. 1259, 17/29 Μαρτίου 1873

Την ίδια χρονιά αποικά και η
Μονή Μπατασκόβου σχολείο
με 15-20 οικοτρόφους
μαθητές και ένα δάσκαλο

200+220 μαθητές-δάσκαλοι/2

1872- 1873	1 ημιγυμνάσιο 2 δημοτικά σχολεία 1 παρθενγωγείο 1 αλληλοδιδασκτικό 1 ιδιωτ. παρθενα- γωγείο	51 482 173 65 45	3 4 2 1 1	232+250 οι μαθητές στα δη- μοτικά σχολεία - δάσκαλοι/2 Το κοινοτικό παρθεναγωγείο πεντατάξιο	ΕΘΦΣ Β(1873-1874), 137 και ΣΦΦ, 37-38
1881	1 ημιγυμνάσιο 2 δημοτικά σχολεία 1 παρθενγωγείο 3 νηπιαγωγεία	60 300 100 384	5 5 5	179+120 μαθ. - 3+2 δάσκαλοι 135+147+102 μαθ. - 2+2+1 νηπ.	Φιλιππούπολις, 28 Ιανουαρίου 1881, Έκθεσις μετά στατιστικής Δ.Κ. Μισιτζή
1882- 1883	1 ημιγυμνάσιο 2 δημοτικά σχολεία 1 παρθενγωγείο 3 νηπιαγωγεία 1 γοσματοδιδασκα- λείο	75 355 135 357 25		Λειτουργεί και νυχτερινό σχολείο με τους δασκάλους του ημιγυμνασίου	Φιλιππούπολις, 10 Ιουλίου 1882 ΙΜΧΑ, Αρχείον Ασπεριάδη, φ. 2
1885	1 ημιγυμνάσιο 1 παρθενγωγείο 3 δημοτικά σχολεία 3 νηπιαγωγεία	συν. 400 συν. 900	συν. 4 συν. 6	Το παρθεναγωγείο εξατάξιο Τα δημοτικά τετρατάξια	ΑΕΑ, 10 Απριλίου 1886

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ελληνική εκπαίδευση επαρχίας Στενιμαχού (19ος αι.)

Έτος	Χωριό	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1833	Βοδενά Κούκλαινα	1 γραμματοδιδασκαλείο 1 γραμματοδιδασκαλείο			Εναγγελίδης, <i>Παιδεία</i> , Β, 348 ΑΥΕ, 1864, 59/1, αQ. 1955, 13.3.1864
1858	Βοδενά	1 αλληλοδιδασκτικό			Αποστολίδης, <i>Συμβολή</i> , 36-37
1860- 1861	Βοδενά Κούκλαινα	1 αλληλοδιδασκτικό 1 αλληλοδιδασκτικό	100	1 1	ΕΘΦΣ, Α(1872-1873), 79 Σκορδέλης, <i>Διοίκησις</i> , 220
1863	Βοδενά Κούκλαινα	1 αλληλοδιδασκτικό 1 αλληλοδιδασκτικό	50	1 1	Αποστολίδης, <i>Συμβολή</i> , 36-38 Παπακώστας, <i>Σχολεία</i> , 145
1864	Βοδενά Κούκλαινα	1 αλληλοδιδασκτικό 1 αλληλοδιδασκτικό	80 38 (+ 3 κορίτσια)	1 1	ΑΥΕ, 1864, 59/1, αQ. 1955, 13.3.1864
1870	Βοδενά	1 αλληλοδιδασκτικό 1 παρθεναγωγείο			Νεολόγος, 12/24 Ιανουαρίου 1871

1872- 1873	Βοδενά	1 αλληλοδιδασκτικό	70	1	ΣΦΦ, 39 και 40
		1 παρθεναγωγείο	30-40	1	Νεολόγος, αρ. 1259, 17/29
	Κούκλαινα	1 αλληλοδιδασκτικό	35	1	Μαρτίου 1873 ΕΦΦΣ Α(1872-1873), 79-80
1875	Βοδενά	1 5τάξιο δημοτικό	80		Μερικά έγγραφα εκ Θράκης,
		1 παρθεναγωγείο			ΑΘΓΛΘ 23(1958), 28-29
1881	Βοδενά	1 δημοτικό	81	1	
		1 παρθεναγωγείο	51	1	Φιλιππούπολις, 31 Ιανουαρίου
	Κούκλαινα	1 δημοτικό μεικτό	50 αγ.	1	1881 και
			26 κορ.		ΕΑ 1 (1880-1881), 202
1882- 1883	Βοδενά	1 δημοτικό	109	2	
		1 παρθεναγωγείο	52	1	Μαρκόπουλος, Αν. Ρωμυλία, 16
	Κούκλαινα	1 δημοτικό	80		ΙΜΧΑ, Αρχείο Αστεριάδη, φ. 2

ΠΝΑΚΑΣ 4

Ελληνική εκπαίδευση εκκλησιαστικής επαρχίας Φιλιππουπόλεως (19ος αι.)

Έτος	Χωριό	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1812-1828	Τατάο-Παΐσαρτζίκ	1		1	Χαρτοματαιδής, Σχολεία, 151
1821-1822	Περιστερά	1			Χαρτοματαιδής, Σχολεία, 167
1833	Τατάο-Παΐσαρτζίκ Περιστερά	1 1			Ευαγγελίδης, Παιδεία, Β, 348
1838	Τατάο-Παΐσαρτζίκ	1		1	Χαρτοματαιδής, Σχολεία, 151
1845	Τατάο-Παΐσαρτζίκ	1	30-40	1	Χαρτοματαιδής, Σχολεία, 151
1848	Τατάο-Παΐσαρτζίκ Περιστερά	1 1	300	1	Χαρτοματαιδής, Σχολεία, 151 και 16
1851	Τατάο-Παΐσαρτζίκ	1		1	Χαρτοματαιδής, Σχολεία, 153
1853	Τατάο-Παΐσαρτζίκ Χάσκιου	1 1		1 1	Χαρτοματαιδής, Σχολεία, 153 ΑΥΕ, 1865, 37/13, αρ. 1642, 20.2.1865
1863	Τατάο-Παΐσαρτζίκ Περιστερά	1 1	50 70	1 1	Παπακώστας, Σχολεία, 145 και 146

1865	Τατάφ-Παζαρτζίκ Περιστερά Χάσκιωϊ	1 αλληλοδιδασκτικό 1 αλληλοδιδασκτικό 1 αλληλοδιδασκτικό αφο. 1 παρθεναγωγείο	1 1 1 50	ΑΥΕ, 1865, 37/13, αφ. 1642, 20.2.1865
1869	Τατάφ-Παζαρτζίκ Περιστερά Χάσκιωϊ	1 αλληλοδιδασκτικό με μαθήματα "ελληνικού" 1 αλληλοδιδασκτικό με μαθήματα "ελληνικού" 1 αλληλοδιδασκτικό 1 παρθεναγωγείο	1	ΑΥΕ, 1869, 37/13, αφ. 4100, 11.7.1869
1870	Τατάφ-Παζαρτζίκ	1 αλληλοδιδασκτικό αφο. 1 παρθεναγωγείο		Νεολόγος, 12/24 Ιανουαρίου 1871
1872-1873	Τατάφ-Παζαρτζίκ Περιστερά Χάσκιωϊ	1 αλληλοδιδασκτικό (με στοιχεία "ελληνικού") 1 παρθεναγωγείο 1 αλληλοδιδασκτικό 1 αλληλοδιδασκτικό 1 παρθεναγωγείο + ελληνικό τμήμα σε κοινό δημοτικό σχολείο ελληνοβουλγαρικό	60 40 65-68 40 30 100	ΕΘΦΣ, Α(1872-1873), 104 και 80 Νεολόγος, αφ. 1259, 17/29 Μαρτίου 1873
1873-1874	Τατάφ-Παζαρτζίκ Περιστερά Χάσκιωϊ	1 δημοτικό αφο. 1 παρθεναγωγείο 1 αλληλοδιδασκτικό 1 αλληλοδιδασκτικό 1 παρθεναγωγείο	42 40 40 30	ΕΘΦΣ, Β(1873-1874), 138
1879	Τατάφ-Παζαρτζίκ Χάσκιωϊ	1 παρθεναγωγείο 1 αλληλοδιδασκτικό 1 παρθεναγωγείο	1 110 (συνολικά στο Χάσκιωϊ) 1	Φιλιππούπολις, 21 Ιουλίου 1879 Φιλιππούπολις, 24 Αυγούστου 1879 και 30 Ιουλίου 1880

1881	Τατάο-Πάσσαρτζίκ	1 4τάξιο μεικτό δημοτικό (με στοιχεία "ελληνικού") 1 νηπιαγωγείο (με πρόγραμμα γραμματοδιδασκαλείου)	20 αγ. + 10 κ.	1	
	Περιστερά	1 4τάξιο δημοτικό ααφ. 1 παρφεναγωγείο + νηπιαγωγείο	78 56	1 1	
	Χάσκοϊ	1 4τάξιο δημοτικό ααφ. 1 παρφεναγωγείο + νηπιαγωγείο	41 30	1 1	
			72	1	Φύλιπποπούλις, 31 Ιανουαρίου 1881, Έκθεσις Δ.Κ. Μισιτζή
1882-1883	Τατάο-Πάσσαρτζίκ	1 4τάξιο μεικτό δημοτικό 1 νηπιαγωγείο	40 50		
	Περιστερά	1 δημοτικό 1 νηπιαγωγείο	60 70		
	Χάσκοϊ	1 δημοτικό 1 παρφεναγωγείο 1 νηπιαγωγείο	36 29 85		Φύλιπποπούλις, 4 Δεκεμβρίου 1882 ΙΜΧΑ, Αρχείον Ασπεριώδη, φ. 2
1884	Χάσκοϊ	1 4τάξιο δημοτικό ααφ. 1 3τάξιο παρφεναγωγείο 1 2τάξιο νηπιαγωγείο	40 30 80	2 1 1	Νεολόγος, αρ. 4565, 18 Ιουλίου 1884

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ελληνική εκπαίδευση Καβακλή (19ος αι.)

Έτος	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1867	1 αλληλοδιδασκτικό		1	ΕΦΣΚ 6(1871-1872), 189
1871-1872	1 αλληλοδιδασκτικό +δύο τάξεις "ελληνικού"		1	ΕΦΣΚ 6(1871-1872), 189
1872-1873	1 αλληλοδιδασκτικό +δύο τάξεις "ελληνικού"	60	1	ΕΦΦΣ Α(1872-1873), 73
1873-1874	1 3τάξιο αλληλοδιδασκτικό	60-65	1	Βαφειδής, <i>Επαρχία</i> , 95-96
1875	1 3τάξιο αλληλοδιδασκτικό 4 γραμματοδιδασκαλεία	60 80	1	Βαφειδής, <i>Επαρχία</i> , 97
1877	1 3τάξιο αλληλοδιδασκτικό 4 γραμματοδιδασκαλεία			Βαφειδής, <i>Επαρχία</i> , 98
1879	1 αστική σχολή +τάξεις "ελληνικού" 2 γραμματοδιδασκαλεία	60 70	1 2	Βαφειδής, <i>Επαρχία</i> , 101-102 και 109-110
1880	1 αστική σχολή		2	Φιλιππούπολις, 6 Δεκεμβρίου 1880
1883-1884	1 6τάξια αστική σχολή	300	6	Νεολόγος, αρ. 4447, 14 Φεβρουαρίου 1884 ΑΕΑ, 24 Ιουλίου 1884

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ελληνική εκπαίδευση στην επαρχία Καβαλή (19ος αι.)

Έτος	Χωριά	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1873- 1874	Καρές Σιναπλή Μεγάλο Μοναστήρι Μικρό Μοναστήρι Δογάνογλου Ταϊκούρκιοϊ	1 αλληλοδιδασκτικό αρρ. 1 1 1 1 1 1	40-50	1 1 1 1 1 1	Βαφείδης, <i>Επαρχίαι</i> , 95-96
1875	Καρές Σιναπλή Μεγάλο Μοναστήρι Μικρό Μοναστήρι Ακ-Μπουνάφ Ταϊκούρκιοϊ	1 αλληλοδιδασκτικό αρρ. 1 1 1 1 1	30 25-30 15-20 15-20	1 1 1 1 1	Βαφείδης, <i>Επαρχίαι</i> , 98
1877	Καρές Δογάνογλου	1 αλληλοδιδασκτικό 1 γραμματοδιδασκαλείο 1	35-40 35-40 15-20	1 1 1	Βαφείδης, <i>Επαρχίαι</i> , 99-101
1879	Καρές Σιναπλή Μεγάλο Μοναστήρι Μικρό Μοναστήρι Δογάνογλου Ταϊκούρκιοϊ Ακ-Μπουνάφ	1 αλληλοδιδασκτικό 1 γραμματοδιδασκαλείο 1 γραμματοδιδασκαλείο 1 γραμματοδιδασκαλείο 1 γραμματοδιδασκαλείο 1 γραμματοδιδασκαλείο 1 γραμματοδιδασκαλείο	20-30 40 25 15 20	1 1 1 1 1 1 1	Βαφείδης, <i>Επαρχίαι</i> , 105 και 109-110

1880	Καρούς Δογάνογλου Ακ-Μπουνάφ Μεγάλο Βογιαλίκι Μικρό Βογιαλίκι	2 1 1 1 1			Φιλιππούπολις, 6 Δεκεμβρίου 1880
1884	Καρούς Σιναπλή Μεγάλο Μοναστήρι Μικρό Μοναστήρι Δογάνογλου Ακ-Μπουνάφ Μεγάλο Βογιαλίκι Μικρό Βογιαλίκι Μουφανδάλη	1 1 1 1 1 1 1 1 1	3 40 80 40 10	3 1 1 1 1	Ανατολικός Αστήρ, 31 Δεκεμβρίου 1884 Νεολόγος, 20 Ιουλίου 1885 Παπαναστασίου, Βογιαλίκια, 136-137

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ελληνική εκπαίδευση Αγχιάλου (19ος αι.)

Έτος	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1819-1821	1			Πασχάλης, Μετόχιον, 61 και 67
1851	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο			Papadopoulos-Vretos, <i>Bulgaria</i> , 242
1861-1862	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο	100 25		Καλλίφων, <i>Εκπαιδευτικά</i> , 107
1868	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο 1 παρθεναγωγείο		1	Μαυρομμάτης, <i>Αγχιάλος</i> , 46
1879-1880	1 "ελληνικό" σχολείο 1 παρθεναγωγείο	250	6 δάσκαλοι 3 δασκάλες	Φιλιππούπολις, 14 Μαΐου 1880
1880-1881	1 ημιγυμνάσιο αρρ. 1 παρθεναγωγείο	300 250	6 δάσκαλοι 3 δασκάλες	Φιλιππούπολις, 6 Δεκεμβρίου 1880
1882	1 ημιγυμνάσιο αρρ. 1 παρθεναγωγείο 1 νηπιαγωγείο			Μαυρομμάτης, <i>Αγχιάλος</i> , 46
1883	1 ημιγυμνάσιο αρρ. 1 παρθεναγωγείο 1 νηπιαγωγείο		4 δάσκαλοι 2 δασκάλες	Νεολόγος, αρ. 4278, 12 Ιουλίου 1883
1885	1 αστική σχολή αρρ. 1 παρθεναγωγείο (αστ.) 1 νηπιαγωγείο	274 156 128	6 δάσκαλοι 5 δασκάλες 3 νηπιαγωγοί	Νεολόγος, αρ. 4937, 24 Οκτωβρίου 1885

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ελληνική εκπαίδευση επαρχίας Αργιόλου (19ος αι.)

Έτος	Χωριά	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1869	Ευσταθοχώρι	1			ΕΘΦΣ Β (1873-74), 120
1873- 1874	Ευσταθοχώρι	1	15-18	1	ΕΘΦΣ Β (1873-74), 120
1877- 1878	Ευσταθοχώρι	1			Κωνσταντινίδης, Αργίαλος, 19
1882- 1883	Ευσταθοχώρι Ακφανιά Νταουτλή	1 1 1	60	1	Εξεικόνησις ΕΦΑ, 22 Μαρκόπουλος, Αν. Ρωμυλία, 38

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Ελληνική εκπαίδευση Πύργου (19ος αι.)

Έτος	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1845	1 αλληλοδιδασκτικό		1 (ιερέας)	Ραπαδόπουλος-Vretos, <i>Bulgaria</i> , 234
1861-1862	1 αλληλοδιδασκτικό	120 αγόρια 20 κορίτσια		Καλλίφρον, <i>Εκπαιδευτικά</i> , 107
1862	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο 1 παφθενγωγείο			ΕΘΦΣ Β(1873-74), 119
1863-1865	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο	80		ΕΘΦΣ Β(1873-74), 120
1865		450 αγόρια και κορίτσια		ΕΘΦΣ Β(1873-74), 120
1873-1874	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο	96 18	1 1	Νεολόγος, 1/13 Μαΐου 1873 και ΕΘΦΣ Β(1873-74), 119
1879-1880	1 αστική σχολή 1 παφθενγωγείο	150 120	2 1	Φιλιππούπολις, 27 Οκτωβρίου 1879 και 25 Οκτωβρίου 1880 Νεολόγος, 20/1 Νοεμβρίου 1879
1882	1 αστική σχολή 1 παφθενγωγείο	160 120	4 2	Φιλιππούπολις, 3 Μαρτίου 1882

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Ελληνική εκπαίδευση Μεσημβρίας (19ος αι.)

Έτος	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1818	1			Κωνσταντινίδης, Μεσήμβρια, 51 Γεδέων, Πνευματική κίνησις, 129
1858	Βάσεις για την ίδρυση δεύτερου σχολείου			Χαροματοαΐδης, Σχολεία, 149 (Από κώδικα της Μεσημβρίας)
1878	1 αστική σχολή 1 παφθENAγωγείο			Κωνσταντινίδης, Μεσήμβρια, 57
1880	1 αστική σχολή 1 παφθENAγωγείο ιδιωτικό	100	2	Φιλιππούπολις, 17 Μαΐου 1880
1883	1 αστική σχολή (+ μαθήματα "ελληνικού") 1 παφθENAγωγείο			Νεολόγος, 12 Ιουλίου 1883

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Ελληνική εκπαίδευση Σωζοπόλεως (19ος αι.)

Έτος	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1812	1			Βαφειάδου, Σωζόπολις, 34 και Παπαϊωάννου, Σωζόπολις, 168
1817	1		1 (μοναχός)	Γεδεών, Χρονικά Πατριαρχικής Ακαδημίας, 196
1847	1 αλληλοδιδασκτικό			Σχολάριος, Έργα και ημέραι, 36 και Παπαϊωάννου, Σωζόπολις, 135
1850	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο			Χαρτοματσίδης, Σχολεία, 168 και Παπαϊωάννου, Σωζόπολις, 136
1872	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο 1 παφθENAγωγείο			Σχολάριος, Έργα και ημέραι, 59
1873	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο	170	3	ΕΘΦΣ Β (1873-1874), 104
1882	1 αλληλοδιδασκτικό 1 "ελληνικό" σχολείο 1 παφθENAγωγείο			Ανατολικός Αστήρ, 5 Οκτωβρίου 1883

ΠΙΝΑΚΑΣ 12
Ελληνική εκπαίδευση επαρχίας Μεσημβρίας (19ος αι.)

Έτος	Χωριό	Σχολεία	Μαθητές	Δάσκαλοι	Πηγή
1880	Άστρος	1		1	Φιληπουπόλεις, 23 Ιουλίου 1880 EA 2 (1881-82), 511
	Μπάνια	1	60	1	
	Άγιος Βλάσιος	1			
1881	Ραβδός	1	90	1	EA 2 (1881-82), 511
	-Μνεία για ύπαρξη σχολείων σε άλλα 5 χωριά	5			Chassiotis, <i>Instruction</i> , 502-503
1883	Άστρος	1	105	1	EA 2 (1881-82), 21
	-Μνεία για ύπαρξη σχολείων στα χωριά Ραβδός, Άγιος Βλάσιος, Μπάνια, Αίμων, Ηράκλειο	5			Μαρκόπουλος, <i>Ανατολική Ρωμυλία</i> , 38

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Ελληνικά Σχολεία Ανατολικής Ρωμυλίας (1905 αι.)

Δεκαετία	Γραμματο- διδασκαλεία	Νηπιαγω- γεία	Αλληλο- διδασκτικά	Δημοτικά "Ελληνι- κά"	Παρθενα- γωγεία	Αστικές Σχολές	Ημερη- μνάσια	Γυμνάσια	Σύνολο
1800	3	-	-	1	-	-	-	-	4
1810	6	-	-	1	-	-	-	-	7
1820	7	-	-	1	-	-	-	-	8
1830	7	-	4	1	-	-	-	-	12
1840	4	-	10	1	1	-	-	-	16
1850	2	-	11	4	2	-	-	-	19
1860	2	-	17	5	6	-	-	-	30
1870	13	1	12	3	11	2	3	-	50
1880	8	13	4	19	7	4	3	1	62

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

**Προγράμματα μαθημάτων στα ελληνικά σχολεία
Φιλιππουπόλεως (β' μισό 19ου αι.)**

Νηπιαγωγείο (1880-1881)	Δημοτικό Αρσένων (1873-1881)	“Ελληνικό” (1864-1873)
Ανάγνωση αλφαβηταρίου Γραφή Αριθμητική Μουσική Ιστορία Γεωγραφία Θρησκευτικά Ανθρωπολογία Απαγγελία ποιημάτων Εργόχειρα Καλλιγραφία Πραματογνωσία και ηθικά διηγήματα με εικόνες	<u>Συνδιδασκτικό</u> Ανάγνωση από Ευαγγέλιο και Χρηστομάθεια Καλλιγραφία Αριθμητική πρακτική με προβλήματα Γεωγραφία Τουρκίας και Ελλάδας (και Ευρώπης συντ.) Αρχαία ιστορία Ιερά ιστορία Γραμματική, ορθογραφία, έκθεση ιδεών Ανθρωπολογία Φυσική ιστορία	Ελληνικά (Μύθοι Αισώπου, Λοικιανός, Ξενοφών, Λυσίας, Ισοκράτης, Πλούταρχος, Δημοσθένης, Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Όμηρος) με τεχνολογία, συντακτικό, γραμματική και θεματογραφία Ιερά ιστορία Κατήχηση Ιστορία ελληνική, ρωμαϊκή και γενική Γεωγραφία πολιτική, φυσική, μαθηματική Αριθμητική πρακτική και θεωρητική Γεωμετρία Φυσική πειραματική Ψυχολογία Γαλλικά Οθωμανικά Ασκήσεις σε ορθογραφία και έκθεση ιδεών Σωματολογία
Πηγή: Φιλιππούπολις, 25 Ιουνίου 1880 και 28 Ιανουαρίου 1881, Έκθεσις μετά στατιστικής Δ. Κ. Μισιτζή	<u>Αλληλοδιδασκτικό</u> Ανάγνωση από Γεροστάθη και Ευαγγέλιο Καλλιγραφία Κατήχηση 4 πράξεις αριθμητικής Εισαγωγή Ιστορίας και Γεωγραφίας Γραμματική	
	Θηλέων (1880)	(1871-1873, επιπλέον)
	<u>Προκαταρκτικό τμήμα Ζαφειρών</u> Ανάγνωση Γραφή Αριθμητική Ιερά ιστορία Γεωγραφία Πραματογνωσία Ορθογραφικά γυμνάσματα Προφορικές εκθέσεις Ζωολογία Μουσική Γυμναστική Εργόχειρα	Ηθική Εκκλησιαστική ιστορία Ανθρωπολογία Ελληνικά (Χρυσόστομος, Θεόφραστος)
	Πηγή: ΑΥΕ, 1873, 37/13, αρ. 7563, 23.8.1873· Φιλιππούπολις, 18 Ιουνίου 1880 και 28 Ιανουαρίου 1881	Πηγή: Ανατολικός Αστήρ, 28 Ιανουαρίου και 25 Αυγούστου 1865, 24 Ιουλίου 1871· Νεολόγος, 20/1 Αυγούστου 1871 και 12/24 Ιουλίου 1873

Γυμνάσιο αργ.

(1879-1887)

Ελληνικά (Όμηρος, Ξενοφών, Σοφοκλής, Θουκυδίδης, Δημοσθένης, Λυκούργος)
 Φιλοσοφικά (Λογική)
 Μαθηματικά (Γεωμετρία, Άλγεβρα, Αριθμητική)
 Φυσική Πειραματική
 Φυσική Ιστορία
 Ιστορία (βυζαντινή, ρωμαϊκή, ελληνική)
 Λατινικά
 Θρησκευτικά (ερμηνεία Ι. Ευαγγελίου, κατήχηση, ιερά ιστορία)
 Γεωγραφία (Ελλάς, Τουρκία και Ευρώπη σύντομα)
 Γαλλικά
 Απαγγελία ποιημάτων
 Μουσική
 Καλλιγραφία
 Ιχνογραφία
 Γυμναστική

Πηγή: *Φιλιππούπολις*, 27 Ιουνίου 1879 και 28 Ιανουαρίου 1881.

(1883-1887, επιπλέον)

Ανθρωπολογία
 Στοιχεία υγιεινής
 Παιδαγωγική (διδασκτική και μεθοδολογία)

Πηγή: *Κανονισμός Ζαριφειών Διδασκαλείων*, Κωνσταντινούπολις 1884, 11-12 και Vacalopoulos, *Etat scolaire*, 607-610

Γυμνάσιο θηλ.

(1879-1887)

Ελληνικά (Όμηρος, Ξενοφών, Σοφοκλής, Δημοσθένης, Πλούταρχος, Λυσίας)
 Φιλοσοφικά (Ψυχολογία)
 Μαθηματικά (Γεωμετρία, Άλγεβρα, Αριθμητική)
 Φυσική Πειραματική
 Φυσική Ιστορία (Ζωολογία και Βοτανική)
 Ιστορία ελληνική
 Θρησκευτικά (ερμηνεία Ι. Ευαγγελίου, κατήχηση, ιερά ιστορία)
 Γαλλικά
 Απαγγελία ποιημάτων
 Μουσική
 Καλλιγραφία
 Έκθεση εργοχείρων και ιχνογραφημάτων
 Γυμναστική

Πηγή: *Φιλιππούπολις*, 27 Ιουνίου 1879 και 28 Ιανουαρίου 1881.

(1883-1887, επιπλέον)

Ανθρωπολογία
 Στοιχεία υγιεινής
 Παιδαγωγική (διδασκτική και μεθοδολογία)

Πηγή: *Κανονισμός Ζαριφειών Διδασκαλείων*, Κωνσταντινούπολις 1884, 11-12 και Vacalopoulos, *Etat scolaire*, 607-610

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Προγράμματα μαθημάτων Σχολείων Στενημάχου (19ος αι.)

Έτος	Αλληλοδιδασκικό - Δημοτικό	“Ελληνικό” - Ημιγυμνάσιο	Παρθενγωγείο	Νηπιαγωγείο
1833 ¹	Ιερά ιστορία Γραμματική Αριθμητική Γεωγραφία Ιστορία Αρχαία Ελληνικά Μύθοι Αισώπου			
1843 ²	Ανάγνωση Γραμματική Γεωγραφία Ιερά ιστορία Καλλιγραφία	Γραμματική Αρχαία Ελληνικά Μύθοι Αισώπου Σχολαστικοί		
1851 ³	Ηθικά παραγγέλ- ματα Καλλιγραφία Γραμματική Ιερά ιστορία Αισώπειοι Μύθοι Σχολαστικοί Αποφθέγματα Φιλοσόφων Αριθμητική Πολιτική Γεωγραφία	Γραμματική Έκθεση Συντακτικό Ελληνική Μυθολογία Τεχνολογία Έλληνες συγγραφείς (Λουκιανός, Ξενοφών, Πλάτων) Αριθμητική Ανθρωπολογία Ευρωπ. Γεωγραφία Μαθημ. Γεωγραφία		
1859 ⁴		Ιερά ιστορία Γραμματική Έκθεση Αισώπειοι Μύθοι Σχολαστικοί Έλληνες συγγραφείς (Λουκιανός, Πλού- ταρχος, Ισοκράτης, Λυκούργος, Θουκυδίδης) Πολιτική Γεωγραφία Αριθμητική Γεωμετρία Ανθρωπολογία Γαλλικά Λατινικά		

1864⁵

Ιερά ιστορία
Έλληνες
σιγγραφείς
(Λουκιανός,
Ξενοφών)
Τεχνολογία
Αριθμητική
Ελληνική ιστορία
Πολιτική
γεωγραφία
Κατήχηση
Ανθρωπολογία
Γαλλικά

1881⁶

Ιερά ιστορία
Ανάγνωση-
πραγματογνωσία
Ελληνική ιστο-
ρία
Γραμματική
Αριθμητική
Ανθρωπολογία
Φυσική ιστορία
Γεωγραφία
Ιχνογραφία
Καλλιγραφία
Απαγγελία
ποιημάτων
Ωδική
Γυμναστική

Ιερά ιστορία
Ελληνική ιστορία
Έκθεση ιδεών
Γραμματική
Συντακτικό
Έλληνες συγγρα-
φείς
(Λουκιανός,
Ξενοφών, Λυσίας,
Πλούταρχος)
Αριθμητική
Γεωμετρία
Φυσική
Ανθρωπολογία
Γαλλικά
Καλλιγραφία
Απαγγελία ποιημά-
των
Ωδική
Γυμναστική

Ιερά ιστορία
Ανάγνωση-
πραγματογνωσία
Ορθογραφία
Καλλιγραφία
Έκθεση ιδεών
Αριθμητική
Φυσική ιστορία
Γεωγραφία
Απαγγελία ποιη-
μάτων
Ωδική
Γυμναστική
Χειροτεχνία
Αρχαία ελληνικά
(στοιχεία)

Ιερά ιστορία
Πραγματογνωσία
Ηθικά διηγήματα
Ανάγνωση αλφα-
βηταρίου
Γραφή
Αρίθμηση
Απαγγελία ποιη-
μάτων
Τραγούδια
Εργόχειρα
Παιχνίδια

1. Σκορδέλης, Βλ., "Τα Πρακτικά της Σχολής Στενιμάχου", *Θρακικά* 1 (1928), σ. 353.
2. Ευαγγελίδης, Τρ., *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α', σ. 74-75.
3. Σκορδέλης, Βλ., "Τα Πρακτικά της Σχολής Στενιμάχου", *Θρακικά* 1 (1928), σ. 356 και 358.
4. Παπαχριστοδούλου, Πολ., "Ο δεύτερος κώδικας της Ελληνικής Σχολής Στενιμάχου", *ΑΘΓΛΘ* 9 (1942-1943), σ. 18.
5. ΑΥΕ, 1864, 59/1, αρ. 1955, Υποπρόξενος Φιλυπουπόλεως Κανακάρης προς ΥΠΕΞ, 13 Μαρτίου 1864.
6. *Φιλυπουπόλεις*, 28 Ιανουαρίου 1881: Έκθεσις μετά στατιστικής Α.Κ. Μισιτζή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Προγράμματα μαθημάτων στα σχολεία
της εκκλησιαστικής επαρχίας Φιλιππουπόλεως (β' μισό 19ου αι.)*

Χωριό	Δημοτικό αρρ.	Δημοτικό θηλ.	Νηπιαγωγείο
Τατάρ- Παζαρτζίκ	(1881) Ιερά Ιστορία Προσευχές Ανάγνωση Γραφή Αριθμητική Γραμματική Γεωγραφία Ελληνική ιστορία		(1881) Ιερά Ιστορία Πραγματογνωσία Ηθικά διηγήματα Ανάγνωση αλφαβηταρίου Γραφή Αρίθμηση Απαγγελία ποιημάτων Τραγούδια Εργόχειρα Παιχνίδια
			Σημ. Το νηπιαγωγείο του Τατάρ-Παζαρτζίκ ήταν ενσωματωμένο στο παρθεναγωγείο της πόλης· από εκεί και ο πλούτος των μαθημάτων.
Χάσκιοϊ	(1881) Ιερά Ιστορία Προσευχές Ανάγνωση Πραγματογνωσία Καλλιγραφία Γεωγραφία με χαρτογραφία Ελληνική ιστορία Αριθμητική με προβλήματα Ιχνογραφία Ωδική Απαγγελία ποιημάτων Γυμναστική Στοιχεία αρχαίων ελληνικών	(1881) Ανάγνωση με πραγματογνωσία Ορθογραφία Γραμματική Καλλιγραφία Αριθμητική Ωδική Απαγγελία ποιημάτων Χειροτεχνήματα	
Περιστερά	(1881) Ιερά Ιστορία Προσευχές Γεωγραφία Ελληνική ιστορία Γραμματική Αρχαία ελληνικά	(1881) Ιερά ιστορία Προσευχές Γεωγραφία Ελληνική ιστορία Γραμματική Αρχαία ελληνικά	(1881) Ανάγνωση Γραφή Αριθμητική Χειροτεχνήματα

* Φιλιππούπολις, 31.1.1881

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Προγράμματα μαθημάτων στα ελληνικά σχολεία της επαρχίας Στεννημάχου
(β' μισό 19ου αι.)

Έτος	Χωριό	Δημοτικό	Παρθεναγωγείο
1863 ¹	Βοδενά	(Αλληλοδιδασκτικό) Ανάγνωση Γραφή Αριθμητική Γεωγραφία Ελληνική ιστορία Ιερά ιστορία Κατήχηση	
1875 ²	Βοδενά	(Αλληλοδιδασκτικό με στοιχεία “ελληνικού”) Ανάγνωση Γραφή Αριθμητική Ελληνική ιστορία Γεωγραφία Αρχαία ελληνικά με τεχνολογία Ιερά Ιστορία Κατήχηση	
1881 ³	Βοδενά	(Συνδιδασκτικό με στοιχεία “ελληνικού”) Ανάγνωση Γραφή Γραμματική Αριθμητική Ελληνική ιστορία Γεωγραφία Αρχαία ελληνικά Προσευχές Ιερά ιστορία	Ανάγνωση Γραφή Γραμματική Αριθμητική Ελληνική ιστορία Γεωγραφία Αρχαία ελληνικά Προσευχές Ιερά ιστορία Χειροτεχνήματα
	Κούκλαινα	Ανάγνωση Γραφή Αριθμητική Ελληνική ιστορία Προσευχές Ιερά ιστορία	Ανάγνωση Γραφή Αριθμητική Ελληνική ιστορία Προσευχές Ιερά ιστορία Χειροτεχνήματα

1. Αποστολίδης, Συμβολή, 36-38

2. Μερικά έγγραφα εκ Θράκης, 28-29

3. Φιλιππούπολις, 31 Ιανουαρίου 1881

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

*Προγράμματα μαθημάτων στα ελληνικά σχολεία Καβακλή και Καρυών
(β' μισό 19ου αι.)*

Έτος	Καβακλή	Καρυές
1874*	Αλληλοδιδασκτικό Ανάγνωση Καλλιγραφία Γραμματική Ιερά ιστορία Αριθμητική Ελληνική ιστορία Γεωγραφία (Ελλάδας και Ευρ. Τουρκίας) Ζωολογία	Αλληλοδιδασκτικό Ανάγνωση Καλλιγραφία Γραμματική Ιερά ιστορία Αριθμητική Ελληνική ιστορία Γεωγραφία (Ελλάδας και Ευρ. Τουρκίας) Ζωολογία

* Βαφείδης, *Επαρχίαι Θράκης*, 95-96 και 98

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Έλληνες Μαθητές Ανατολικής Ρωμυλίας (19ος αι.)

Δετία	Φιλιπ- πούπολη	Επαρχία Φ/πόλεως	Στενή- μαχος	Επαρχία Σ/μάχου	Επαρχία Καβακλή	Επαρχία Αγχιάλος	Επαρχία Αγχιάλου	Πύργος	Μεσημβρία	Επαρχία Μεσημβρίας	Σαξόπολη	Σύνολο
1860	1035	170	495	122	-	125	15	450	<50>	-	<120>	2.582
1870	846	340	816	145	290	250+ <200>= <450> ¹	20	270	<100>	-	170	3.447
1880	982	370	952	208	530	560	<150> ²	280	100+ <80>= <180> ³	<285> ⁴	<295> ⁵	4.792

1. 200 ήταν κατά προσέγγιση οι μαθητίες του παρθεναγωγείου στα τέλη της δεκαετίας του 1870· στις αρχές της επόμενης δεκαετίας (1880-1881) ήταν 250.
2. Κατά προσέγγιση οι μαθητές τριών χωριών που είχαν σχολείο· υπολογίστηκαν με βάση στοιχεία των αρχών της επομένης δεκαετίας και με τη σχετική μείωση.
3. 100 ήταν οι μαθητές του σχολείου των αρρένων· 80 κατά προσέγγιση οι μαθητίες του παρθεναγωγείου· την επόμενη δεκαετία είναι 160.
4. Δεν έχουμε τον αριθμό των μαθητών δύο χωριών· αυτοί υπολογίστηκαν κατά προσέγγιση με βάση τα στοιχεία των αρχών της επόμενης δεκαετίας.
5. Κατά προσέγγιση υπολογισμός με βάση στοιχεία της προηγούμενης και της επόμενης δεκαετίας.